

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

Japan
Funds-in-Trust

समावेशी शिक्षक शिक्षाको प्रवर्धन विधि

समावेशी शिक्षक शिक्षाको प्रवर्धन विधि

इयान कप्लान र इन्ग्रीड लेविस

ISBN 978-9937-9132-0-1

प्रकाशक :

युनेस्को बैंकक
शिक्षाका लागि एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रीय ब्यूरो
ममलुआड पिन मलाकुल सेन्टेनरी भवन
९२० सुखुम्बित सडक, प्रकानोड, क्लोडटोई
बैंकक १०११०, थाइल्यान्ड
APL/13/013-500

© युनेस्को २०१३
सर्वाधिकार सुरक्षित

ISBN 978-92-9223-447-8 (मुद्रण)
ISBN 978-92-9223-448-5 (इलेक्ट्रोनिक)

यस प्रकाशनका कुनै पनि सामग्रीका प्रस्तुतिहरूमा कुनै देशको कानुनी अवस्था या कानूनसँग सम्बन्धित सवालमा युनेस्कोको आफ्नो मनसाय रहेको छैन । त्यस्तै गरी कुनै देशको, खास सहर वा भौगोलिक क्षेत्रको सीमानासँग सम्बन्धित कुराहरूका बारेमा युनेस्कोले टिप्पणी गर्ने मनसायबाट पनि यी सामग्रीहरूमा कुनै पनि खालको प्रस्तुति गर्न खोजिएको छैन ।

यसमा उल्लेखित तथ्यहरूको छनोट र प्रस्तुतीकरणका लागि लेखकहरू जिम्मेवार छन् । त्यसै गरी यहाँ अभिव्यक्त भएका विचारहरूका सम्बन्धमा पनि उनीहरू जिम्मेवार छन्, जुन युनेस्कोका आधिकारिक धारणा नहुन सक्छन् र ती कुरामा यस संस्थाको जवाफदेहिता रहँदैन ।

सूचनाको व्यापक प्रचार-प्रसारका लागि युनेस्को बैंकक प्रतिबद्ध छ र त्यस उद्देश्यमा रहेर यो पुस्तिका वा अन्य प्रकाशित सामग्रीहरूको पुनरमुद्रण, पुनःप्रकाशन वा अनुकुलन (adaptation) अथवा अनुवादका लागि गरिने सोधपुछलाई सदैव स्वागत गरिन्छ । यसबारेमा विस्तृत जानकारी लिन ikm.bgk@unesco.org मा सम्पर्क राख्न सक्नु हुनेछ ।

प्रतिलिपि सम्पादक (copy-editor) : स्याण्डी ब्यारोन
डिजाइन ले आउट : वारेन फिल्ड

ISBN 978-9937-9132-0-1 (नेपाली भर्सन)
मुद्रण : क्वालिटी प्रिन्टर्स, काठमाडौं

भूमिका

समावेशी शिक्षा वास्तवमा सम्पूर्ण सिकारु (विद्यार्थी) हरूको सिकाइमा सहभागिता बढाएर उनीहरूका विभिन्न प्रकारका आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्दै सिकाउने एउटा प्रक्रिया हो । यसमा उनीहरूका सिकाइ अनुभवहरू र सिकाइ उपलब्धिहरूको सबलीकरण गर्ने प्रक्रिया सँगसँगै चल्दछ, र शिक्षामा हुने बहिस्करण (exclusion) लाई न्यून गरिन्छ । समावेशी शिक्षाका लागि काम गरिरहँदा “सबैका लागि शिक्षा” (Education for All) को साभा दूर दृष्टिबाट निर्देशित भएर शिक्षण सिकाइका विषयवस्तु, अवधारणाहरू (approaches), शैक्षिक प्रक्रिया, संरचना तथा रणनीतिहरूमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तन तथा सुधार गर्नुपर्ने खाँचो पर्दछ । यस प्रक्रियामा शिक्षकहरूले आवश्यक भूमिका खेल्नुपर्ने अपरिहार्य छ ।

पूर्वसेवाकालीन (pre-service) शिक्षक शिक्षाले भविष्यका शिक्षकहरूलाई आवश्यक पर्ने ज्ञान, क्षमता र मूल्यहरू (values) प्रदान गर्नु पर्दछ, जसबाट उनीहरू आफ्नो कार्यथलोमा समावेशी सिकाइ वातावरणको निर्माण र विकास गर्न सकून् । तथापि हालसालै युनेस्कोको शिक्षाका लागि एसिया-प्रशान्त क्षेत्रीय ब्यूरो (युनेस्को बैकक) द्वारा नेतृत्व गरिएको एक अध्ययनले निकालेको निष्कर्षअनुसार यस क्षेत्रका देशहरूमा हुने पूर्वसेवाकालीन शिक्षक शिक्षा कार्यक्रमहरूको पुनरावलोकन (review) गरी निकालिएको निष्कर्षअनुसार यस क्षेत्रका धेरै देशहरूमा सञ्चालन हुने पूर्वसेवाकालीन शिक्षक शिक्षाले आफ्ना स्नातकहरूलाई विद्यार्थीका विभिन्नताहरूको प्रभावकारी सम्बोधन गर्नसक्ने बनाउनका लागि धेरै कुराहरू गर्न अबै बाँकी छ ।

यस पृष्ठभूमिमा यो “समावेशी शिक्षक शिक्षाको प्रवर्धन : पैरवी निर्देशिका” शीर्षकको यो प्रकाशनलाई युनेस्को बैककले बाहिर ल्याएको छ । यसअन्तर्गत पाँचवटा पुस्तिकाहरू छन् : परिचय, नीति, पाठ्यक्रम, सामग्रीहरू र विधि । शिक्षक शिक्षालाई बढीभन्दा बढी समावेशी बनाउनका लागि पूर्वसेवाकालीन शिक्षक शिक्षामा परिवर्तन र सुधार गर्नेतर्फ पैरवी (advocacy) गर्न चाहने जोसुकैलाई पनि सहयोग पुगोस् भन्ने मनसायले यी सामग्रीहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यी पुस्तिकाहरू हु-बहु लागू गर्नपर्ने निर्देशिका चाहिँ होइनन् बरु यिनले पैरवीकर्ताहरू (advocates) लाई केही उपायहरू अवश्य सुझाउँछन् – जसलाई आफ्नो विशिष्ट परिस्थिति र आवश्यकताअनुसार समायोजन गरी लागू गर्न सकिन्छ ।

यी सामग्रीहरूको प्रकाशनबाट एसिया-प्रशान्त क्षेत्रको शिक्षक शिक्षालाई सुधार गर्न र सबल तुल्याउन मद्दत पुग्छ भन्ने मैले आशा लिएको छु – जसबाट बढी समावेशी र गुणस्तरीय शिक्षा प्रणालीको विकास गर्न सकियोस् ।

ग्वाड-जो किम
निर्देशक
युनेस्को बैकक

कृतज्ञता

“समावेशी शिक्षक शिक्षाको प्रवर्धन : पैरवी निर्देशिका” को प्रकाशन वास्तवमा एउटा सामुहिक प्रयासको उपज हो । यस प्रयासमा योगदान पुऱ्याउने सम्पूर्ण व्यक्तिहरूलाई युनेस्को बैकक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ ।

प्रस्तुत प्रकाशित सेटअन्तर्गतका ५ वटा पैरवी निर्देशिकाहरूका लेखक ईन्याबलिड एजुकेसन नेटवर्क (EENET) CIC का इयान कप्लान र ईन्ग्रिड लेविसलाई यस कामका लागि विशेष कृतज्ञता व्यक्त गरिन्छ । इयान र इन्ग्रिडले EENET CIC का माध्यमबाट मात्र होइन त्यसबाहिरबाट पनि समावेशी शिक्षाको सिद्धान्त र प्रयोगका सम्बन्धमा आफ्नो ज्ञान र विशेषज्ञतालाई बहुते खुल्ला हृदयले प्रचारमा ल्याउनुभएको छ र यी पैरवी निर्देशिकाहरू (Advocacy guides) को विकास गर्ने क्रममा हामी उहाँहरूबाट साँच्चिकै लाभान्वित भएका छौं ।

त्यसै गरी बंगलादेश, कम्बोडिया, चीन, लाओ पिडि आर (Lao PDR), मंगोलिया, नेपाल, थाइल्यान्ड र भियतनामका अनुसन्धान टोलीमा रहेका व्यक्तिहरू पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ – जो २००८–२००९ मा सम्पन्न पूर्वसेवाकालीन शिक्षक शिक्षा प्रणालीहरूको गहन समीक्षा र अवस्था विश्लेषण (situation analysis) कार्यमा संलग्न हुनुभयो र २०१०–२०११ मा भएको पुनरावलोकन (follow up review) मा पनि काम गर्नुभयो अनि आ-आफ्नो देशका तर्फबाट प्रतिवेदन (country report) तयार पार्नुभयो । ती प्रतिवेदनहरूका आधारमा नै यी पैरवी निर्देशिकाहरू तयार गरिएको हो । त्यसै गरी २०१२ जुलाईमा बैककमा सम्पन्न “गुणस्तरीय शिक्षक शिक्षाका माध्यमबाट एसिया-प्रशान्त क्षेत्रमा समावेशी शिक्षा” विषयक युनेस्कोद्वारा आयोजित विज्ञहरूको बैठकका सहभागीहरूप्रति पनि हामी आभारी छौं । उहाँहरूको अमूल्य सल्लाह तथा सुझावबाट यी निर्देशिकाहरूलाई यस रूपमा ल्याउन महत्त्वपूर्ण सहयोग प्राप्त भएको छ ।

समावेशी शिक्षाको क्षेत्रमा काम गरेका धेरै विशेषज्ञहरूले आफ्नो महत्त्वपूर्ण समय दिएर पैरवी निर्देशिका पुस्तिकाहरूमा प्रतिक्रिया तथा राय-सुझाव प्रदान गर्नुभएको छ । यसरी प्राप्त प्रत्येक राय-सुझाव र प्रतिक्रियाहरू यी निर्देशिकाहरूलाई स्तर सम्पन्न बनाउनका लागि सहायक सिद्ध भएका छन् । उहाँहरूले दिनुभएको समय, दक्षता र यस कार्यमा देखाउनुभएको उत्साहका लागि युनेस्को बैकक हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछ । यी व्यक्तिहरू हुनुहुन्छ : विशेष आवश्यकता शिक्षाको विकासका लागि युरोपेली नियोग (European Agency for Development in Special Needs Education) का सेल्डन सेफर, अमन्डा वाट्किन्स र भेरिटि डोन्ली । त्यसै गरी Summer Institute of Linguistics का क्याथरिन योड र किर्क पर्सन अनि वर्ल्ड अफ ईन्क्लुजन (World of Inclusion) का रिचार्ड राईजर, युनिसेफ न्युयोर्कका स्टेफानेइ होज तथा कोन कयोन विश्वविद्यालयका पेन्नी नरोट पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

यसका अतिरिक्त युनेस्कोमा कार्यरत धेरै साथीहरूको सल्लाह-सुझाव एवम् प्रतिक्रियाका साथै महत्त्वपूर्ण सहयोगबाट पनि यी पैरवी निर्देशिकाहरूको स्तर वृद्धिमा सहयोग पुगेको छ । शिक्षाको अन्तर्राष्ट्रिय

ब्यूरो (International Bureau of Education), युनेस्कोको मुख्यालयमा रहेको आधारभूत शिक्षा शाखा (Section for Basic Education) का साथै बेइजिङ, ढाका, हनोइ, काठमाडौं तथा नोम पेन् (Phnom Penh) मा रहेका युनेस्कोका अफिसहरूमा कार्यरत हाम्रा साथीहरूले यसका लागि ठूलो सहयोग गर्नुभएको छ । युनेस्को बैककमा हाल कार्यरत र विगतमा काम गर्नुभएका साथीहरूको निरन्तर सहयोगबिना यो कार्य सम्पन्न हुने थिएन । उहाँहरूलाई पनि हामी सधैंजस्तै गरी हृदयदेखि नै धन्यवाद टक्र्याउन चाहन्छौं ।

अन्तमा हामी “सबैका लागि शिक्षा र दिगो विकासका लागि शिक्षा तर्फ गुणस्तरीय शिक्षक शिक्षालाई पुनःनिर्देशित गर्ने” (Reorienting Quality Teacher Education Towards Education for All and Education for Sustainable Development) परियोजनाको सञ्चालनका लागि आर्थिक सहयोग जुटाइदिएकामा जापानको शिक्षा, संस्कृति, खेलकूद, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

एसिया-प्रशान्त क्षेत्रमा समावेशी शिक्षक शिक्षा सुनिश्चित गर्नका लागि यस कार्यले पुन्याउने फाइदाको लागि उहाँहरूले गर्नुभएको यो सहयोगको हामी विनम्रतापूर्वक खुला दिलले सराहना गर्छौं ।

विषय-सूची

परिचय	१
विधि भन्नाले हामी के बुझ्दछौं ?	१
समावेशी शिक्षा विधि किन महत्त्वपूर्ण बहसको विषय हो ?	२
चुनौती १ : विविधताको सम्मान/विविधतालाई स्वीकारनु	४
परिस्थितिको विश्लेषण	४
पैरवी लक्ष्यहरू	५
चुनौती २ : शिक्षण सीप र विधिहरू	९
परिस्थितिको विश्लेषण	९
पैरवी लक्ष्यहरू	१३
चुनौती ३ : अभ्यास, मनन र सहयोग	२१
परिस्थितिको विश्लेषण	२१
पैरवी लक्ष्यहरू	२२
यो पैरवीले सकारात्मक प्रभाव पाउँछ भन्ने कुरा कसरी थाहा पाउने ?	२८
अनुसूची	२९

परिचय

परिचय

यो विधि सम्बन्धी पैरवी निर्देशिका 'समावेशी शिक्षक शिक्षाको प्रवर्धन' मा केन्द्रित छ । यो समावेशी शिक्षक शिक्षाको प्रवर्धन सम्बन्धी पाँचवटा पुस्तिकाहरू मध्येको एक हो । यसलाई एकलै वा अन्य चारवटा निर्देशिकाहरू जस्तै : परिचय, नीति, पाठ्यक्रम र सामग्री सँग मिलाएर पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

यो निर्देशिकाले शिक्षक शिक्षामा प्रयोग हुने शिक्षण विधिहरूको क्षेत्रमा देखिएका चुनौतीहरू र अवरोधहरूमा जोड दिएको छ । यसले शिक्षक शिक्षामा काम गर्ने संघ संस्थाहरू, शिक्षा मन्त्रालयहरू, साथसाथै शिक्षा क्षेत्रका अन्य सरोकारवालाहरूलाई समावेशी शिक्षण विधिहरूको अनुकुलन, विकास र कार्यान्वयनका लागि पैरवी एवम् सहयोगका लागि आवश्यक रणनीतिहरू र समाधानका उपायहरू प्रदान गर्दछ ।

विधि भन्नाले हामी के बुझ्दछौं ?

यो निर्देशिकाले पुर्व-सेवाकालीन शिक्षक शिक्षा प्रदान गर्ने शिक्षण संस्थाहरूमा प्रयोग हुने शिक्षण विधिहरूको बारेमा छलफल गर्दछ । यसमा विद्यार्थी शिक्षकहरूले आफ्नो अभ्यास शिक्षण गर्दै गर्दा विद्यालयमा प्रयोग हुन सक्ने विधिहरू एवम् उनीहरू परिपक्व/पूर्ण शिक्षक हुँदासम्मको अवस्थाका लागि आवश्यक शिक्षण विधिहरूका साथै शिक्षक शिक्षामै प्रयोग हुने शिक्षण विधिका बारेमा पनि छलफल केन्द्रित रहेको छ । यहाँ 'विधि' भन्नाले शिक्षण 'कसरी' भन्ने पक्षलाई जनाउँदछ अर्थात् शिक्षक शिक्षा संस्थाहरू र विद्यालयहरूमा शिक्षण सिकाइको योजना, व्यवस्थापन, सञ्चालन एवम् मूल्याङ्कन कसरी गर्ने भन्ने विषयहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् । यो विधि शिक्षक शिक्षासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने संस्थाहरू, विद्यालयहरू र समुदायहरूमा कसरी समावेशिता भित्र्याइएको छ भन्ने कुरासँग प्रत्यक्षरूपमा सम्बन्धित छ ।

समावेशी शिक्षण विधि मुख्यतया समावेशी पाठ्यक्रममा अन्तर्निहित र एक अर्काको पूरकको रूपमा छ । यसको अर्थ समावेशी पाठ्यक्रमले समावेशी शिक्षण विधि कसरी प्रयोग हुनुपर्दछ भन्ने बारे स्पष्ट ढाँचा प्रदान गर्दछ (पैरवी निर्देशिका ३ मा पाठ्यक्रम सम्बन्धि विस्तृत कुरा हेर्नुहोस्) । हामीसँग समावेशी शिक्षाका विषयवस्तु र संरचनासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण पक्षलाई समेट्ने पाठ्यक्रम भए तापनि यदि त्यसमा समावेशी शिक्षण विधिप्रतिको दृष्टिकोणका बारेमा सोचविचार र चर्चा गरिएको छैन भने त्यो पाठ्यक्रमले कक्षाकोठाका वास्तविकतालाई समेटेर समावेशी शिक्षाको प्रत्याभूति गर्न सक्दैन ।

यस पैरवी निर्देशिकामा निम्न कुराहरूसँग सम्बन्धित समावेशी शिक्षण विधिहरूको बारेमा चर्चा गरिनेछ :

■ शिक्षण विधिहरू र सीपहरू

शिक्षक शिक्षामा प्रयोग हुने विधिहरू र सीपहरू लचकता भएको विद्यार्थी-केन्द्रित र विद्यार्थीहरूका विविध आवश्यकताहरूलाई समेट्ने समावेशी खालका हुनेछन् भन्ने प्रत्याभूति गराउने; विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई आफ्ना स्थानीय स्रोतहरूको विकास गर्न सघाउने एवम् उनीहरूलाई निर्माणात्मक मूल्याङ्कनबारे बुझ्न र त्यसको प्रयोग गर्न सघाउने ।

■ **अभ्यास, चिन्तन मनन र सहयोग** : विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई कार्यगत अनुसन्धान गरी स्व-चिन्तन, प्रतिबिम्बन (Self Reflection) गर्दै वास्तविक अभ्यास शिक्षण गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ भन्ने कुराको प्रत्याभूति गराउने । साथै उनीहरूलाई आफ्नो शिक्षक शिक्षा अध्ययन गर्ने अवधिभर निरन्तर सहयोग गर्ने र उनीहरूले आफ्नो शिक्षणलाई समावेशी बनाउन आवश्यक पर्ने लिङ्ग, अपाङ्गता र भाषासँग सम्बन्धित विशिष्ट सीपहरू सिक्दछन् भन्ने कुरामा आश्वस्त पार्ने ।

समावेशी शिक्षा विधि किन महत्वपूर्ण बहसको विषय हो ?

समावेशी शिक्षा पूर्णतः सम्बद्ध सामाजिक प्रणाली एवम् शिक्षामा हुने मानवीय अन्तरक्रियामा निर्भर हुन्छ । मुख्यगरी विधिले शिक्षक शिक्षा संस्था, विद्यालयहरू र समुदायमा हुने अन्तरक्रियालाई निर्धारण एवम् सूचित गर्दछ । यो समावेशी शिक्षाको अभिन्न अङ्ग हो र बहसको मुख्य विषय पनि हो । समावेशी शिक्षण विधि भन्नाले यस्तो प्रक्रियालाई जनाउँदछ, जसले शिक्षकहरूलाई समावेशी शिक्षाका अवधारणाहरू, सिद्धान्तहरू र क्रियाकलापहरूलाई अभ्यासमा रूपान्तरण गर्न सक्षम बनाउँदछ । तर यो विधि प्रयोगमा ल्याउन उत्तीकै चुनौतीपूर्ण हुनसक्छ (मुख्यगरी समावेशी विधिहरूको बारेमा पूर्व अनुभव कम भएका शिक्षकहरूको हकमा) । यसका लागि अभ्यास र सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । समावेशी शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन, यसको प्रयोग संवेदनशील एवम् बृहत रूपमा गर्न र यसलाई राम्ररी बुझिएको छ भन्ने सुनिश्चित गर्न यसका बारेमा पैरवी बहस गर्नु उत्तिकै जरूरी छ ।

समावेशी शिक्षा शिक्षण सिकाइको प्रकृति र गुणस्तरमा निर्भर हुन्छ । वास्तवमा शिक्षणको माध्यम नै एक सन्देश हो । यसको अर्थ, जतिवेला शिक्षण विधि नै तात्विक रूपमा समावेशी हुन्छ त्यतिवेला नै यो समावेशी शिक्षणको पैरवीको माध्यम हुन्छ । यसले नै सबैका लागि गुणस्तरीय सिकाइ अनुभवको प्रत्याभूति गराउन सक्छ । जस्तै : यदि कुनै शिक्षक कक्षाकोठामा मिश्रित क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको समुह कार्य सहजीकरण गर्न सक्दछ भने (जुन एक मुख्य समावेशी शिक्षा विधि हो) यसले फरक फरक क्षमता भएका विद्यार्थीहरूलाई आपसमा सहयोग गरी सिक्ने वातावरणको सिर्जना गर्दछ । यसबाट वास्तविक सिकाइ हुने र सिकाइमा हौसला मिल्ने मात्र नभई फरक क्षमता भएका विद्यार्थीहरूलाई साथीहरूबाट सिक्न र आफ्ना क्षमताहरूलाई प्रस्फुटन गर्न सिकाउँदछ । यो नै समावेशी कक्षाकोठाको एक नमुना हुन सक्दछ ।

शिक्षण सिकाइमा समावेशी विधिको अनुभूति गराउन शिक्षण विधिसँग सम्बन्धित उद्देश्यहरू पुरा गर्नु पर्ने हुन्छ । यो निर्देशिकामा नयाँ अनुसन्धानले¹ देखाए अनुसारका निम्न उद्देश्यहरूमा हामी चर्चा गर्नेछौं :

- विविधतालाई सम्मान गर्ने एवम् समावेशी शिक्षाको अवरोध गर्ने तपक्हरूलाई पहिचान गर्न एक व्यवस्थित प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने,
- विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणको प्रवर्धन गर्ने र यसलाई सहज बनाउने,
- फरक फरक र अन्तरक्रियात्मक शिक्षण सिकाइ विधिहरूको प्रयोग गर्ने र केही सिकारुहरूको लागि सुहाउँदो नहुने खालका विधिहरूको अत्यधिक प्रयोग हुन नदिने ।

¹ फोर्गक्स, आर. (२०१२). २०१५ सम्ममा सबैका लागि शिक्षाको लक्ष्य प्राप्त गर्नलाई शिक्षक शिक्षाको सबलिकरण विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई शिक्षण शुरू गर्ने वेलामा समावेशी धारणा र व्यवहार अवलम्बन गर्न कसरी तयार पारिएको छ ? बंगलादेश, क्याम्बोडिया, चीन, लाओ पिङआर, मंगोलिया, नेपाल, थाइल्यान्ड र भियतनामको पूर्वसेवाकालीन शिक्षक शिक्षा प्रणालीहरूको २००८-२०११ मा गरिएको सर्वेक्षणको सारांश र विश्लेषण, वैङ्कक, युनेस्को ।

- शिक्षकलाई स्थानीय परिस्थितिसँग मेलखाने शैक्षणिक सामग्री र पाठ्यक्रम अवलम्बन गर्न उत्साहित गराउने खालका शिक्षण विधिहरूको प्रयोग गर्ने,
- निर्माणात्मक र विश्वसनीय/प्रामाणिक मूल्याङ्कनमा^२ जोड दिने,
- विद्यार्थीका लागि वैयक्तिक सिकाइ पद्धतीको विकास गर्ने,
- विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई गुणात्मक सुपरिवेक्षण र सहयोगको प्रत्याभूति दिलाउने,
- गहन अभ्यास शिक्षणको प्रत्याभूति दिलाउने,
- समावेशी शिक्षण क्षमताहरूको विकास गर्न चिन्तनशील एवम् स्वतःस्फूर्त शिक्षण अभ्यासमा लगाउने ।

कुनै पनि कुराको पैरवी गर्दा तपाईंहरू आफ्नो परिस्थितिमा कस्ता चुनौतीहरू र आवश्यकताहरू छन् भन्ने कुरामा अनुसन्धान गर्न चाहनुहुन्छ र त्यस अनुसार आवश्यक पर्ने विशेष परिवर्तनहरू तर्फ उन्मुख हुनुहुन्छ । यहाँ प्रस्तुत गरिएका जानकारीहरू समावेशी शिक्षण विधिहरूको पक्षमा पैरवी गर्नका लागि दिइएका सुझावहरू हुन् । कुनै अधिकारिक रूपमा लादिएका नियमहरू होइनन् ।

^२ प्रामाणिक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय रूपमा मूल्याङ्कन प्रक्रियामा समावेश गराउदछ । जस्तै : विद्यार्थीलाई उसका आफ्नै उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन गर्न लगाउनु प्रामाणिक मूल्याङ्कन कार्यसम्पादनमा आधारित, वास्तविक र शिक्षण प्रक्रिया अनुकूलका हुन्छन् । युनेस्को, २००४. विविधताको अवलम्बन : समावेशी र सिकाइ-मैत्री वातावरण निर्माण सामग्री - पुस्तिका - ५ - समावेशी सिकाइ-मैत्री कक्षाकोठाको व्यवस्थापन. वैङ्कक, युनेस्को, पृ. ४३ ।

चुनौती-१

विविधताको सम्मान/विविधतालाई स्वीकार्नु

परिस्थितिको विश्लेषण

समावेशी शिक्षामा विविधतालाई सम्मान गर्ने र अवरोधहरूको पहिचान गर्ने व्यवस्थित पद्धतीको कमी

जब शिक्षकहरूलाई नै सम्पूर्ण प्रणालीमा, विद्यालय र कक्षाकोठाहरूमा समस्याहरू पत्ता लगाउन सहयोग गरिदैन, तबसम्म उनीहरूले सिकारुहरूलाई नै समस्याको रूपमा बुझ्न सक्ने खतरा रहन्छ। यसले गर्दा शिक्षकहरूले त्रुटिपूर्ण शिक्षण पद्धतिमा परिवर्तन ल्याएर विद्यार्थी मैत्री बनाउनुको सट्टा विद्यार्थीहरूलाई नै उक्त प्रणाली अनुसार अनुकूल गराउन कोशिस गर्न सक्दछन्। यो तरिकाबाट विद्यार्थीहरूमाथि नै अन्यायपूर्ण रूपमा समावेशी शिक्षाको दायित्व थुपार्ने काम हुन्छ। यदि शिक्षकहरूलाई शिक्षण प्रणालीमा भएका अवरोधहरूको पहिचान गर्न सहयोग गरिदैन भने उनीहरू आफ्नो कक्षाकोठामा र विद्यालयमा विविध आवश्यकताहरू भएका विद्यार्थीहरूलाई समावेश गर्ने प्रयासमा हुन्छन्। तर जब शिक्षकहरूलाई समावेशी शिक्षाका अवरोधहरूमा मात्र केन्द्रित गराइन्छ, तब उनीहरूलाई नकारात्मक पवृत्तिमाथि बढी जोड दिने र विद्यार्थीका विविधतालाई स्वीकार्ने, विविध क्षमताहरूलाई चिन्ने र तिनको सम्मान गर्ने र यसैको आधारमा गतिशील समावेशी सिकाइ वातावरणको विकास गर्ने भूमिकाबाट टाढा राख्ने काम हुन्छ।

पैरवी निर्देशिका-१ 'परिचय' मा प्रस्तुत गरिए जस्तै सिकारुलाई शिक्षाको पहुँच, सिकाइ प्रक्रियामा उनीहरूको उपस्थिति र उनीहरूले उत्कृष्ट शैक्षिक एवम् सामाजिक उपलब्धीहरू हासिल गर्नबाट बञ्चित गराउने प्रणालीका अवरोधात्मक तत्वहरूको पहिचान र तिनलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यी तत्वहरू उनीहरूका अभिवृत्ति, अभ्यास, स्रोत/सामाग्री, नीति नियम, अथवा वातावरणसँग सम्बन्धित हुन सक्दछन्। प्रायःगरी समावेशी शिक्षाका प्रणालीगत अवरोधहरू बहुल, आपसमा सम्बन्धित वा समानता भएका हुन सक्दछन्। जस्तै, बालिकाहरूलाई विद्यालय पठाउने कुराप्रति अभिभावक, परिवार वा समुदायको नकारात्मक सोचाइ/अवधारणा र गरिवी (स्कूल जाने उमेर समुहका बच्चाहरूबाट परिवारले कामको अपेक्षा गर्नु) जस्ता कुराहरूले ग्रामीण र गरिव बालिकाहरूलाई विद्यालयबाट बाहिरै राख्ने भूमिका खेल्नहेका हुन्छन्। मानसिक अवधारणाहरूले निश्चित रूपमै व्यवहारमा प्रभाव पार्दछन्। जस्तै, यदि एउटा शिक्षकले अटिजम (Autism), डाउन सिन्ड्रोम (Down's Syndrome) आदि जस्ता अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सिकाइ प्रति नकारात्मक धारणा राख्छ भने उसले कक्षा क्रियाकलापहरूमा त्यस्ता बालबालिकालाई समावेश गराउन कुनै पनि खालका प्रयासहरू नगर्न सक्दछ वा त्यस्ता सिकारुहरूलाई कुनै कुनै कुराहरूको सिकाइबाट बञ्चित पनि गराउन सक्दछ। त्यसबाहेक पनि, यस्ता अवरोधहरू समाजमा व्याप्त संरचनात्मक (र चक्रीय) असमानतासँग सम्बन्धित हुन्छन्। जस्तै : एउटा गरिव परिवारको गुणात्मक शिक्षामा पहुँच नहुन सक्छ, जसले गर्दा उनीहरूका बालबालिकाको समाजमा शक्ति र

³ रिज लेख्नुहुन्छ : गरिवीको सापेक्षिक प्रभाव, रुम (१९९५) ले बताए अनुसार, अपर्याप्त सामाजिक सहभागिता, सामाजिक समायोजनाको अभाव एवम् सामर्थ्यको अभावले बालबालिकाको जीवनमा विशेष महत्त्व राख्दछ (रुम, १९९५: पृ. ४३५)। रिज, टि. २००६. 'मिल्नु र सामेल हुनु': सामाजिक सम्बन्ध र सामाजिक समायोजन. लाउडर, एच., ब्राउन, पि., डिलावग, जे. र हाल्ले, ए.एच. द्वारा सम्पादन गरिएको 'शिक्षा, भुमण्डलीकरण र सामाजिक परिवर्तन'. अक्सफोर्ड: अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस।

सम्मान प्रति पहुँच^३ हुन सक्दैन । यस्तो स्थितिले त्यस्ता परिवारहरूको सामाजिक गतिशिलताको अवसर घटाउँछ, र उनीहरूलाई गरिबीको भुमरिमा पारिरहन्छ । यसैको कारण समाजमा गरिब र धनी बीच रहेको सामाजिक र आर्थिक असमानतालाई भन टेवा मिल्न सक्दछ ।

यो बहस सुरु गर्नु भन्दा पहिला तपाईंहरूले आफ्नै परिस्थितिको विश्लेषण गर्दा सहयोग पुऱ्याउने प्रश्नहरू :

- समावेशी शिक्षाको प्रवर्धनमा राष्ट्रिय शिक्षा नीतिमा कस्तो आशय व्यक्त गरिएको छ ? के शिक्षा नीतिले समावेशीताको प्रवर्धन गर्दछ ?
- के पूर्वसेवाकालीन शिक्षक शिक्षा कक्षाहरू सञ्चालन गर्ने तपाईंका संस्थाहरूले विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई (उनीहरूका विद्यार्थीहरू नै समस्या हुन् नभनीकन) पढ्दती, विद्यालय र कक्षाकोठामा रहेका अवरोधहरूको पहिचान गर्न सहयोग गर्दछन् ?
- के विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई आफ्ना विद्यार्थीहरू/विद्यालय/समुदायमा अवस्थित राम्रा पक्षहरू, सकारात्मक धारणाहरू र व्यवहारहरूका साथै स्थानीय सीप र स्रोतहरू प्रयोग गरेर समस्याको समाधान खोज्ने रणनीतिहरूको प्रयोगमा ध्यान दिन प्रेरित गरिन्छ ?

पैरवी लक्ष्यहरू

विधि पैरवी सन्देश - १

समावेशी शिक्षामा अवरोधहरू खडा गर्ने तप्वहरू सधै प्रणाली र विद्यालयहरू नै हुन्, कहिल्यै पनि सिकारहरू होइनन् ।

माथि उल्लेख गरिएको पैरवी सन्देश-१ तलका पैरवी सन्देश-२ र ३ सँग धेरै नजिक छ । यदि तपाईं समावेशी शिक्षाका अवरोधहरू सिकारका विविध आवश्यकता र क्षमताहरूलाई ग्रहण गर्न नसक्ने शैक्षिक प्रणालीमै निहित छन् न कि यी विद्यार्थीहरूबाट सिर्जित समस्याहरू हुन् भन्ने पक्षमा अडिग हुनुहुन्छ, भने मात्र तपाईं यस्ता अवरोधहरूको वास्तविक विश्लेषण गर्ने र सबल पक्षहरूलाई चिन्ने अवस्थामा हुनुहुन्छ । त्यतिबेलामात्र तपाईंले विविधतालाई व्यवस्थित ढङ्गले तल छलफल गरिए जस्तै गरी स्वीकार्न सक्नुहुन्छ ।

विधि पैरवी सन्देश -२

समावेशी शिक्षाका अवरोधहरूलाई सम्बोधन गर्न एक व्यवस्थित विधिको आवश्यकता पर्दछ जसमा निम्न कृयाकलापहरू समावेश हुन्छन् :

- १) समावेशी शिक्षाका अवरोधहरू पहिचान गर्ने ।
- २) त्यस्ता अवरोध/समस्याहरू समाधानको रणनीति तयार गर्ने ।
- ३) प्रणालीगत सुधारको लागि आवश्यक काम गर्ने । ”

समावेशी शिक्षाका व्यवधानहरूलाई प्रणालीगत ढङ्गले सोचेर बहिस्करणलाई निम्त्याउने मुलभूत अवरोधहरू पत्ता लगाउन, तिनको रेखाङ्कन गर्न र सम्बोधन गर्न सके सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई समावेश गरिएको प्रत्याभूति दिन सकिन्छ । यस प्रक्रियामा जुट्नु समावेशी शिक्षण विधिको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यसले विद्यार्थीहरूलाई मेलखाने खालका प्रणालीहरू अवलम्बन गर्न टेवा पुऱ्याउँदछ, न कि उनीहरूलाई प्रणाली अनुकूल बनाउन । साथै अवरोधहरूको पहिचान नै प्रणालीगत एवम् विद्यालय र शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा हुने गरेको क्रियाकलापमा परिवर्तन ल्याउन आवश्यक पर्ने पहिलो कदम हो ।

तलको तालिकामा प्रणालीगत अवरोधहरूका केही उदाहरणहरू र तिनका समाधानहरूको सूचि प्रस्तुत गरिएको छ । ती मध्ये तपाईंको परिस्थितिमा कुन कुन बाधाहरू/समाधानका उपायहरू पाइन्छन् ?

अवरोधका प्रकार	उदाहरण	समाधानका उपाय
मानसिक अभिवृत्तिहरू	<ul style="list-style-type: none"> अशक्तता भएका बालबालिका/ वयस्क/ अल्पसङ्ख्यक जात जातिका र तल्लो जातिका समूहलाई कुनै न कुनै परिस्थितिमा विद्यालय र शिक्षक शिक्षा संस्थामा गरिने भेदभाव, सुस्त सिकाइ क्षमता भएकाहरूका लागि समय खेर फाल्नु हुँदैन भन्ने सोच । विद्यालयहरू र शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा बालिका वा महिलाहरूको शिक्षाप्रति नकारात्मक अवधारणाहरू बालबालिकाहरूले आफ्ना परिवारलाई सहयोग गर्न घरमा वा समुदायमा (अथवा त्यो भन्दा बाहिर) काम गर्नु पर्दछ भन्ने विश्वास सबै बालबालिकाहरू सिक्न सक्षम छैनन् भन्ने खालको भ्रामक विश्वास 	<ul style="list-style-type: none"> बालबालिका वा वयस्क सिकारुहरूका विविधतालाई समस्या नठानिकन अझ गुणस्तरीय शिक्षाको लागि अवसरको रूपमा सम्मान गर्न सक्ने अवधारणा, सुस्त सिकाइ क्षमता भएका सिकारुलाई उनीहरूको सिकाइमा सहयोग गर्नु भनेको छिटो सिक्नेहरूको लागि गरिने सहयोग जित्तकै महत्त्वपूर्ण र मूल्यवान् छ, भन्ने विश्वास । बालिकाहरूलाई विद्यालय जान र उनीहरूको प्रगतिमा सहयोग पुर्याउनु । महिलाहरूलाई शिक्षक शिक्षामा प्रवेश गर्न र त्यसमा सफलता हासिल गराउन सहयोग गर्नु, आफ्ना बालबालिकाको लागि शिक्षाको महत्त्वको बारेमा बुझ्न अभिभावक एवम् परिवारलाई सहयोग गर्नु ।
व्यवहार	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षण सिकाइमा घोकन लगाउने परीक्षा केन्द्रित शैक्षिक संस्कार शिक्षकलाई ज्ञान प्रसारको माध्यम जस्तो मान्नु कक्षाकोठाको बसाई व्यवस्थापन टेबल/ बेन्चहरू जोडिएका हुनाले विद्यार्थीहरू अन्तरक्रिया र सक्रिय सिकाइमा सम्मिलित हुन नसक्नु । अन्तरक्रियात्मक र सहभागितामूलक शिक्षण विधि र क्रियाकलापहरूको अभाव । शारीरिक दण्ड वा सजाय । धेरैजसो सिकारुहरूले बुझ्न नसक्ने खालको भाषाको प्रयोग । शिक्षण सिकाइ विधिहरूमा जानेर वा नजानेर हुने लैङ्गिक विभेद । विद्यालय वा शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूसँग अपेक्षित व्यवहार गर्न नसक्नु वा नचाहनु । 	<ul style="list-style-type: none"> व्यक्तिगत तथा समूहगत क्रियाकलापहरूको विविधता, एवम् सहभागिमूलक, अन्तरक्रियात्मक, रमाइलो लाग्ने विद्यार्थी केन्द्रित क्रियाकलापहरू जस्तै : चित्र कोर्ने, गीत गाउने, भूमिका खेल्ने आदिको प्रयोग । सकारात्मक अनुशासन । बहुभाषी शिक्षण । विद्यालयमा छात्र र छात्राहरू सँग विभेद रहित समान व्यवहार गर्ने (यस्तै व्यवहार शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा वयस्क पुरुष र महिलाहरूलाई पनि गर्ने) । अपाङ्गता भएका बालबालिका र वयस्कहरूसँग सहयोगीको रूपमा काम गर्ने (साथै उनीहरूलाई संलग्न गराउन यस्तो सीपहरूको विकास गर्ने)

अवरोधका प्रकार	उदाहरण	समाधानका उपाय
साधन स्रोतहरू	<ul style="list-style-type: none"> ● कुर्ची, बेन्च, पाठ्यपुस्तक आदिको अभाव । ● बालबालिका र वयस्कहरूका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको अभाव । ● लैङ्गिक रूपमा संवेदनशील, अपाङ्गता भएका बालबालिका, वयस्क, अल्पसङ्ख्यक भाषिक एवम् जातिय समूहहरूलाई स्थानीय स्तरमा सान्दर्भिक हुने खालका शैक्षिक स्रोत र सामग्रीहरूको अभाव । 	<ul style="list-style-type: none"> ● शैक्षिक सामग्रीहरू एवम् फर्निचर किन्नुको लागि बढी भन्दा बढी आर्थिक सहयोग । ● स्थानीय स्तरमा उपलब्ध हुन सक्ने सान्दर्भिक शैक्षिक सामग्रीको निर्माण ।
नीतिहरू	<ul style="list-style-type: none"> ● लैङ्गिक सन्तुलनका लागि असहयोगी नीतिहरू । ● सिकारुको मातृभाषाको सट्टा प्रमुख राष्ट्रिय भाषामा पढाउने लगाउने नीतिहरू । ● अपाङ्गता भएका बालबालिका र वयस्क/ प्रौढहरूलाई सहयोगी नहुने खालका नीतिहरू । ● लैङ्गिक संवेदनशीलता, भाषिक रूपमा मनासिब ठहर्ने र स्थानीय रूपमा सान्दर्भिक पाठ्यक्रम र शैक्षिक सामग्रीहरूको विकास गर्नलाई सहयोग गर्ने खालका नीतिहरू । 	<ul style="list-style-type: none"> ● लैङ्गिक समानतालाई सक्रिय रूपमा अगाडि बढाउने खालका नीतिहरू । ● बहुभाषी र मातृभाषामा शिक्षण गर्न टेवा पुऱ्याउने शिक्षक शिक्षा नीतिहरू । ● अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विद्यालय र शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा उनीहरूको पहुँच सहज गराउने नीतिहरू । ● शिक्षकलाई स्थानीय आवश्यकता साथै परिस्थिति अनुसारको पाठ्यक्रम र शैक्षिक सामग्रीहरू प्रयोग गर्न सहयोग पुऱ्याउने खालका नीतिहरू ।
वातावरण	<ul style="list-style-type: none"> ● अगम्य कक्षाकोठाहरू जस्तै : ठूला ठूला बहुतले विद्यालय भवनहरू जहाँ बालबालिकालाई तल माथी गर्न गाह्रो हुनु, रेलिङ्गहरू नहुनु, साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि छुट्टै शौचालयको व्यवस्था नहुनु । ● सफा पिउने पानी र शौचालयको अभाव (बालिकाहरूका लागि छुट्टै शौचालयको व्यवस्थाको अभाव) । 	<ul style="list-style-type: none"> ● सबै विद्यालयहरू, शिक्षक शिक्षा संस्थाहरू र कक्षाकोठाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पूर्ण रूपमा सहज हुने वातावरण निर्माणमा जोड, (यो कुरा विशाल आर्थिक स्रोतमा मात्र भर पर्नु हुँदैन जस्तै विभागहरू, बाहिरबाट आयात गरिएका महङ्गा सामग्रीको सट्टा स्थानीय रूपमा उपलब्ध सामग्रीहरू प्रयोग गरी बनाउन सकिन्छ । ● सबै विद्यालयहरूमा सफा पानी र शौचालयहरू पुऱ्याउनको लागि स्रोत (पैसा, समय र प्रयास) को सुनिश्चित गर्नु)

विधि पैरवी सन्देश -३

विविधतालाई सम्मान गर्नुपर्छ, यसलाई कमजोरी होइन कि एउटा सामर्थ्यको रूपमा हेरिनु पर्छ ।

जब विविधतालाई सम्मान गर्न सकिन्छ, तबमात्र शिक्षक र विद्यार्थीहरूले यसलाई महत्त्व दिन्छन् र यसबाट डराउन छोड्दछन् । यसले समावेशी सामाजिक सीपहरू जस्तै अन्तर्भाव र सहकार्यको विकास गर्दछ । यसले सबै विद्यार्थीहरूले कक्षाकोठा, विद्यालय वा शिक्षक शिक्षाका संस्थाहरूमा आफ्नै खालको क्षमता र मूल्य मान्यता बोकेका हुन्छन् भन्ने विचारलाई भन सुदृढ गराउँदछ । समावेशी शिक्षाको विचार पद्धतिले शिक्षकहरूलाई आफ्ना विद्यार्थीहरूले शैक्षिक परिवेशमा लिएर आउने क्षमता र अनुभवहरूलाई प्रयोगमा ल्याउने र विकास गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ । यसले सिकाइ र सामाजिक न्यायलाई प्रवर्धन गर्न सहयोग गर्दछ । जस्तै विभिन्न जातिय तथा भाषिक वातावरणबाट आएका विद्यार्थीहरू बीच विद्यालयहरू र कक्षाकोठामा उनीहरूका संस्कृतिका विभिन्न पक्षहरू (जस्तै : कथा, गीत आदि) मा छलफलको वातावरण सिर्जना गर्न सकिन्छ । यसबाट विद्यार्थीहरू एवम् उनीहरूका शिक्षकहरूको पनि सोचाईमा उदारता आउन सक्दछ ।

चुनौती-२

शिक्षण सीप र विधिहरू

परिस्थितिको विश्लेषण

विद्यार्थी केन्द्रित नभएको शिक्षण

यो निर्देशिकाले शिक्षणको एक महत्त्वपूर्ण पद्धतिलाई जोड दिन खोजेको छ । शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधिहरू समावेशी छैनन् किनकी तिनीहरूले नत विद्यार्थीहरूका विविध आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्दछन् नत तिनीहरूले विद्यार्थीहरूका फरक फरक व्यक्तिगत परिवेश, क्षमता र अनुभवहरूलाई प्रस्फुटन गर्न र विकास गर्न सक्दछन् । शिक्षक केन्द्रित विधिहरूले सिकाइलाई क्रियाशिल प्रक्रियाको रूपमा लिनुको सट्टा बढी यान्त्रिक र पूर्वनिर्धारित प्रक्रियाको रूपमा लिन्छन् । यस्तैगरी शिक्षक केन्द्रित विधिले विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय रहेर ज्ञानको सिर्जना गर्न सक्ने व्यक्तिहरूको रूपमा भन्दा निष्क्रिय रहेर ज्ञान प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूको रूपमा लिन्छन् ।⁴

अन्तरक्रियात्मक र विभिन्न प्रकारका शिक्षण सिकाइ पद्धतीको कमी

माथिका बुँदाहरूबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि धेरैजसो विधिगत समस्याहरूको कारण शिक्षण सिकाइ सुस्त, केही व्यक्तिको लागि पहुँचभन्दा टाढा र सामान्यतः असमावेशी हुन पुगेको छ । यस्ता विधिगत समस्याहरूमा:

- शिक्षण पद्धतीहरूमा विविधताको कमी,
- घोकन्ते सिकाइमा (सुगा रटाइमा) निर्भरता (जसमा शिक्षकले प्रवचन विधिबाट विद्यार्थीहरूलाई ज्ञान प्रदान गर्ने र विद्यार्थीहरूले उक्त ज्ञानलाई पुनरावृत्ति गर्ने) र
- विद्यार्थीहरू बीचको अन्तरक्रियात्मक सिकाइलाई प्रवर्धन गर्न आवश्यक पर्ने वैयक्तिक शिक्षण र समूह कार्य बिच सन्तुलनको अभाव ।

यी माथिका कुरा शिक्षण सिकाइको विषयवस्तुको प्रस्तुतिको तरिकासँग मात्र नभएर कक्षाकोठाको व्यवस्थापनसँग पनि सम्बन्धित छन् । यदि विद्यार्थीहरूलाई स्थायी रूपमा जोडिएका डेस्क/बेन्चहरूमा बस्न लगाइन्छ र शिक्षकहरू कक्षाकोठाको अगाडि मात्र उभिरहन्छन् भने त्यसमा समावेशी शिक्षण हुन सक्दैन । यस्तो शिक्षक केन्द्रित विधि यो क्षेत्रका धेरैजसो कक्षाकोठामा प्रयोगमा रहेको छ । त्यसैले सबभन्दा पहिले त सहभागितामूलक र समावेशी सिकाइ प्रवर्धनको लागि यो मान्यतामा परिवर्तन हुनुपर्दछ ।

⁴ फ्रेरे, पि. १९९६. पेडागोजी अफ द अप्टेस्ट. लन्डन. पेन्गुइन, पृ. ५३ ।

भियतनामको एउटा उदाहरण

‘नयाँ विद्यालय’ नमुना⁵

समावेशी शिक्षाको लागि राष्ट्रिय स्तरमा विकास गर्दै आएको एउटा ‘नयाँ विद्यालय’ नमुनाको आधारमा सिकाउन विद्यार्थी शिक्षकलाई प्रशिक्षण दिइएको छ । यो ‘नयाँ विद्यालय’ नमुनाका निम्न लिखित विशेषताहरू छन् :

- विद्यार्थीलाई छलफलको लागि साना समूहहरूमा विभाजन गर्दछ ।
- विद्यार्थीलाई उनीहरूको आफ्नै गतिमा अध्ययन गर्न छुट दिन्छ ।
- कक्षाकोठामा विषयगत सिकाइ कुनाहरू (Subject- based Learning Corners) को स्थापना गर्दछ (जस्तै गणित सिकाइ कुना) ।
- शिक्षणमा विद्यार्थी पृष्ठपोषणलाई समर्थन गर्दछ - म्याजिक बक्स (Magic box) प्रयोग गरिन्छ जसमा विद्यार्थीले आफ्ना प्रतिक्रियाहरू राखेर शिक्षकलाई हस्तान्तरण गर्न सक्दछन् ।
- बहुकक्षा शिक्षणको सम्भावनालाई टेवा दिन्छ (२ वा ३ वटा कक्षाहरूलाई सँगसँगै शिक्षण गर्न सकिन्छ) ।
- शिक्षक अभिभावक संघहरूको माध्यमबाट अभिभावकहरूको उपस्थितिलाई प्रोत्साहन गर्दछ ।
- समुदायको सहभागितालाई बढावा दिन्छ ।
- शिक्षकलाई (१) शिक्षक निर्देशिका, (२) पाठ्यपुस्तक र (३) विद्यार्थी अभ्यास पुस्तिका (विषयगत) प्रयोग गरेर शिक्षण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

शिक्षण सिकाइसँग सम्बन्धित यस पद्धतिले पूर्व-सेवाकालीन एवम् सेवाकालीन शिक्षक शिक्षा कार्यक्रममा समावेशी शिक्षण विधि प्रयोग गर्नको लागि विशेष सहयोगको अपेक्षा गर्दछ ।

केही विद्यार्थीहरूका लागि मात्र उपयुक्त शिक्षण विधिहरू

केही शिक्षण विधिहरू (जस्तै : शिक्षक केन्द्रित, प्रवचनमा आधारित आदि) सक्षम र द्रुतगतिमा सिकने विद्यार्थीका लागि मात्र उचित हुन्छन् । यिनीहरू भाषिक रूपमा कमजोर र सुस्त सिकाइ भएका विद्यार्थीका लागि उपयुक्त हुँदैनन् । यदि कुनै विद्यार्थीमा सुन्ने र सम्झने समस्या छ भने शिक्षकले प्रवचन र कण्ठस्थ गराउने विधिहरू प्रयोग गरेर पढाउँदा उनीहरूलाई सिकाइबाट बञ्चित गराउन सक्ने खतरा हुन्छ । तथापि कुनै एउटा निश्चित शिक्षण विधि वा कक्षाकोठा व्यवस्थापन सधैं उत्कृष्ट र प्रभावकारी नहुन सक्दछ । विद्यार्थीका विविध सिकाइ आवश्यकता र क्षमता हुने हुनाले कुनै अर्को विधिलाई बञ्चित गराउने गरी आएका कुनै पनि विधिले सिकाइ अनुभवको गुणस्तरलाई घटाउने खतरा हुन्छ (जस्तै : घोक्ने र प्रतिक्रिया दिने वा समूहकार्य मात्र गर्ने गराउने विधि) ।

⁵ युनेस्को, २०१२. विशेषज्ञहरूको क्षेत्रीय बैठक प्रतिवेदन : गुणस्तरिय शिक्षक शिक्षाको माध्यमबाट एसिया प्रशान्त क्षेत्रमा समावेशी शिक्षा. वैडकक, युनेस्को, पृ. ३२-३३ ।

स्थानीय समुदाय र कक्षाकोठाको वातावरणसँग मेलखाने खालका नयाँ पाठ्यक्रम र पाठ्य सामग्रीहरू निर्माण गर्न शिक्षकहरूलाई प्रोत्साहन नगर्ने शिक्षण विधिहरू

स्थानीय परिस्थितिमा सान्दर्भिक हुने पाठ्यक्रम र सामग्रीहरू विकास गरी स्थानीय परिवेश अनुसार शिक्षण गर्ने सीप र आत्मबल शिक्षकहरूमा नहुनु नै समावेशी शिक्षाको मुख्य समस्या हो । धेरैजसो देशहरूमा विद्यालयको पाठ्यक्रम राष्ट्रिय रूपमा केन्द्रमा निर्माण गरिन्छ र शिक्षकलाई त्यसको कार्यान्वयनमा मात्र लगाइन्छ । केही देशहरूमा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणको लागि विषयवस्तु चयन गर्न विद्यालयलाई नै अनुमति दिइएको हुन्छ । केन्द्रकृत वा विकेन्द्रित जुनसुकै प्रक्रिया अपनाइए तापनि शिक्षकले स्थानीय रूपमा विद्यार्थी, परिवार र समुदायलाई उचित हुने गरी पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन गर्ने भूमिका खेल्नु पर्दछ । स्थानीय सामुदायिक परिवेश र कक्षाकोठाको वातावरण बीचमा केही समानता भए तापनि यिनीहरू आफैमा फरक फरक विषयहरू हुन् ।

- समुदायसँग सम्बन्धित स्थानीय पाठ्यक्रम र शैक्षिक सामग्रीहरूले स्थानीय संस्कृति र घटनाक्रमहरूलाई सम्बोधन गर्दछन् (जस्तै : स्थानीय ज्ञान, सामाजिक-आर्थिक अवस्था, ग्रामीण वा शहरी जीवन, आदि) ।
- कक्षाकोठासँग सम्बन्धित स्थानीय पाठ्यक्रम र सामग्रीहरूले विद्यार्थी-विशेष आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्दछन् ।

शैक्षिक सामग्रीहरू र पाठ्यक्रमहरूको कार्यान्वयन र विकासको क्षेत्रमा विद्यार्थीहरूको सिर्जनात्मक क्षमतालाई प्रोत्साहन नगर्ने शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले उत्पादन गर्ने शिक्षकहरूमा विद्यार्थीहरू र तिनीहरूको विद्यालयको परिवेशप्रति गर्ने व्यवहारमा कम लचकता हुन सक्दछ । त्यस्ता शिक्षकहरूमा स्वतन्त्र पेसागत आत्मबलको कमी हुने साथै उनीहरू पाठ्यक्रममा मात्र भर पर्ने हुन्छन् । मुख्यगरी यो समस्या सीमित वा एकदमै निम्न शिक्षण सिकाइ सामग्रीहरू भएका विद्यालयहरूमा लामो समयसम्म काम गरेका शिक्षकहरूमा पनि देखिन्छ । शिक्षकहरूले उच्च गुणस्तरीय पाठ्यक्रम र सामग्रीलाई पनि उनीहरूको समुदाय, विद्यालय र कक्षाकोठा अनुसार अनुकूलन गर्न सकेमा भन्नु प्रभावकारी हुन पुग्दछन् ।

सान्दर्भिक निर्माणात्मक⁶ निरन्तर र विश्वसनीय मूल्याङ्कनको कमी

कुनै निदिष्ट लक्ष्यहरू नभएको र सिकाइ उद्देश्य अनुरूप नभएको निर्देशित मूल्याङ्कनले विद्यालय र कक्षाकोठामा हुने सिकाइको गतिशीलता र प्रक्रियालाई समेट्न सक्दैन । यसले कक्षाकोठामा भईरहेको सिकाइको आंशिक दृष्टान्त मात्र दिन सक्दछ । शिक्षक र विद्यार्थीले राम्रोसँग नबुझिकन 'माथिल्लो निकायबाट' गरिने मूल्याङ्कन अनुपयुक्त र त्रुटिपूर्ण रूपले प्रयोग हुन सक्ने हुन्छ ।

⁶ स्याउलरका अनुसार निर्माणात्मक मूल्याङ्कन "...सिकाइलाई सुधार गर्न एवम् गति प्रदान गर्न मुख्यतः विद्यार्थीहरूको कार्य सम्पादनमा पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने हेतुले सञ्चालन गरिने मूल्याङ्कन हो ।" यसको लागि : स्याउलर, डि.आर. १९९८. निर्माणात्मक मूल्याङ्कन : यसको पुनरावलोकन । शिक्षामा मूल्याङ्कन ५ (१). पृ. ७७ ।

सिकाइको मूल्याङ्कन महत्त्वपूर्ण हुन्छ तापनि सिकाइका लागि निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको अभाव समावेशी शिक्षाका लागि लाभदायक हुन सक्दैन । शिक्षक शिक्षा संस्थाले आफ्ना विद्यार्थीलाई निरन्तर निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको बारेमा बुझ्न र प्रयोग गर्न सिकाएनन् भने उनीहरूलाई शिक्षक भइसकेपछि आफ्ना विद्यार्थीहरूको सिकाइ लेखाजोखा गरी तदअनुरूप सहयोग गर्न गाह्रो हुन्छ । निरन्तर मूल्याङ्कन भन्नाले कुनै निश्चित अवधि वा वर्षको अन्त्यमा एक पटक मात्र लिइने परीक्षा नभई विद्यार्थीको सिकाइ प्रक्रियाको सम्पूर्ण लेखाजोखा हुने गरी निरन्तर चलिरहने मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई बुझाउँछ । एसिया प्रशान्त क्षेत्रमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिहरू मापन गर्न राष्ट्रिय स्तरका परिक्षामा भर पर्ने गरेको पाइन्छ त्यसले सिकाइ र समावेशी शिक्षाको अभिवृद्धि गर्न भने टेवा पुऱ्याउँदैन ।

विद्यार्थीको उपलब्धिमा केन्द्रित रहेर उनीहरूको उपलब्धिको अङ्कन एवम् स्तर निर्धारण गरिने औपचारिक निर्णयात्मक मूल्याङ्कनहरू उत्तिकै महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् तर यिनीहरू बढी संकुचित र निर्देशित हुने खतरा हुन्छ । यिनीहरूलाई मूल्याङ्कनको एउटा मात्र तरिकाको रूपमा लिइने र केही निश्चित प्रकारका सिकाइ र सिकारुको लागि मात्र उपयोगी हुन्छन् । कुनै निश्चित अवधिमा मापनको एकमात्र साधनको रूपमा लिइने निर्णयात्मक मूल्याङ्कनहरू नियमित रूपमा गरिने अन्य निरन्तर मूल्याङ्कन विधिको दाँजोमा कम ग्राह्य हुन्छन् । किनकि निरन्तर मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरूको दैनिक सिकाइलाई नजिकबाट हेरेको हुन्छ ।

विद्यार्थीहरूको सक्रिय र अर्थपूर्ण सिकाइको लेखाजोखा नगर्ने अप्रमाणिक मूल्याङ्कन प्रक्रियाले उनीहरूको आत्मबल र चेतना वृद्धि गर्ने अवसरलाई कृण्ठित गर्दछ ।

आफ्ना विद्यार्थीलाई औपचारिक निर्णयात्मक मूल्याङ्कनमा मात्र लगाउने शिक्षक शिक्षा संस्थाले उत्पादन गरेका शिक्षकहरूमा विविध सिकाइ आवश्यकता भएका विद्यार्थीको प्रगति मूल्याङ्कन गर्ने क्षमताको कमी हुन्छ ।

शिक्षक शिक्षा संस्थामा निरन्तर निर्माणात्मक मूल्याङ्कन प्रक्रियाको प्रयोग नहुनु नै एउटा समस्या हो र यसले त्यस्ता संस्थामा हुनु पर्ने समावेशीतामा अवरोध पुऱ्याउँछ ।

विद्यार्थीहरूका लागि वैयक्तिक सिकाइ विधिहरू प्रयोग गर्ने अनुभवको अभाव

उच्च गुणस्तरीय मूल्याङ्कन शिक्षकले विद्यार्थीको वैयक्तिक क्षमता, आवश्यकता र परिवेश बुझ्न सक्ने सक्षमतामा भर पर्दछ । वैयक्तिक सिकाइ योजना प्रयोग गर्ने ज्ञान र अनुभवको कमी भएका विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई वास्तविक शिक्षकको रूपमा काम गर्न सुरु गर्दा आफ्ना विद्यार्थीहरूको आवश्यकता र प्रगति बुझ्न गाह्रो पर्न सक्छ । वैयक्तिक सिकाइ योजनाहरूमा वैयक्तिक परिवार सेवा योजनाहरू, वैयक्तिक शैक्षिक कार्यक्रमहरू, वैयक्तिक संक्रमण योजनाहरू/समकक्षता कार्यक्रमहरू पर्दछन् ।

यो पैरवी सुरु गर्नु भन्दा पहिला तपाईंलाई आफ्नो परिस्थितिको विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याउने प्रश्नहरू :

- के तपाईंको शिक्षक शिक्षा सञ्चालन गर्ने संस्थाले विद्यार्थी शिक्षकलाई विद्यार्थी केन्द्रित सिकाइ र शिक्षण सिकाइको वैयक्तिकरण बुझ्न र प्रयोग गर्न सिकाउँछन् ?
- के शिक्षक शिक्षा संस्थाले औपचारिक निर्णयात्मक मूल्याङ्कनका साथसाथै निरन्तर निर्माणात्मक र प्रामाणिक मूल्याङ्कनहरू पनि अवलम्बन गर्दछन् ?

- के विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई विद्यार्थीका विविध आवश्यकता र क्षमता (जस्तै, ज्ञानेन्द्रिय क्षमता : दृश्य, श्रव्य, गति आदि; विद्यार्थीको चिन्तन र चेतना, स्मृति, समूहकार्य आदि) लाई उपयोगी हुने गरी शिक्षण गर्ने विभिन्न शिक्षण विधिहरू र तिनीहरूको प्रयोग गर्ने विविध पद्धतिहरूसँग परिचित गराइन्छ ?
- के विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरू तपाईंको शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा वास्तविक रूपमा हुने शिक्षणसँग मिल्ने गरी अनुशरण गरिएको छ ?
- के विद्यार्थी शिक्षक र शिक्षक प्रशिक्षकहरूलाई विद्यार्थीहरूका समुदाय र कक्षाकोठाको परिवेशसँग मिल्ने गरी स्थानीय रूपमा सान्दर्भिक पाठ्यक्रम र सामग्रीहरू विकास गर्न सक्षम बनाइन्छ ?
- के शिक्षा मन्त्रालयले शिक्षक शिक्षा र विद्यालय शिक्षामा विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण र निरन्तर निर्माणात्मक मूल्याङ्कन सञ्चालन गर्न जोड दिने नीतिको विकास र कार्यान्वयन गर्दछ ?

पैरवी लक्ष्यहरू

विधि पैरवी सन्देश ४

विद्यार्थीहरूका आवश्यकतासँग मिल्ने विद्यार्थी केन्द्रित, सहभागितामूलक शिक्षण विधिहरू प्रयोग गर्नका लागि विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई तालिमको आवश्यकता पर्दछ । धेरैजसो विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई यस्ता विधिहरूको न्यून वा शून्य अनुभव छ । उनीहरूलाई यी विधिहरू बुझ्न र प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्न ठूलो सहयोग चाहिन्छ ।

विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि शिक्षकको दक्ष शिक्षण सीपहरूमा भर पर्दछ, भन्ने कुरा शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले बुझ्नु पर्दछ । दक्ष शिक्षण सीप भन्नाले अवलोकन गर्न सक्ने सीपहरू, सचेत रहने, कक्षाकोठामा सहजता गर्न सक्ने क्षमता आदिलाई बुझिन्छ । यी विधिहरू प्रयोग गर्नका लागि कक्षाकोठामा शिक्षक र विद्यार्थीहरू बीच शक्ति र क्रियाकलापको बाँडफाँड गर्ने संस्कारको विकास हुनु पर्दछ । विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरू कार्यान्वयन गर्न सहज जस्तो देखिन्छन् तर यिनीहरूलाई बुझ्न र प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्न विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई उनीहरूको शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा नै पूर्ण सहयोग प्राप्त हुनु पर्दछ । शिक्षकहरूको अभ्यास शिक्षण (practicum) को बेलामा नै विद्यार्थीहरूको क्षमता र आवश्यकता पहिचान गर्ने, एवम् विद्यार्थीहरूसँग विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्ने जस्ता क्षमताको विकास गराउनु पर्दछ । यसरी गुणस्तरीय विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणको अभ्यास हुन सक्दछ । धेरैजसो विद्यार्थी शिक्षकहरूमा विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणको एकदमै न्यून वा शून्य अनुभव हुने हुनाले उनीहरूलाई विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणको बारेमा बुझाउन र सोहि अनुसार शिक्षण गर्न सक्ने बनाउन अपेक्षा गरेभन्दा बढी समय लाग्न सक्दछ ।

विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण गर्न सक्ने शिक्षक तयार गर्न शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले पनि विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरू प्रयोग गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा पूर्व सेवाकालीन शिक्षक शिक्षामा पनि समावेशिताको प्रवर्धन गर्न सकिन्छ । यसले विद्यार्थी केन्द्रित एवम् समावेशी विधिलाई अनुशरण गर्न सहयोग गर्दछ, र अन्त्यमा आजका विद्यार्थी शिक्षक भोलि शिक्षक भइसके पछि आफ्नो कक्षाकोठामा सोहिअनुसार शिक्षण गर्न सक्दछन् ।

यसका अतिरिक्त विद्यार्थी केन्द्रित समावेशी शिक्षणले निम्न पक्षहरूलाई समेट्दछ :

- शिक्षकले ज्ञानको प्रसारकको भूमिका भन्दा सिकाइमा सहजकर्ताको भूमिका खेल्दछन् । जसमा शिक्षकले समूहमा सहजता गराउँदछन् र विद्यार्थीहरू आफ्ना साथीसँग एक आपसमा अन्तरक्रिया गरेर सिक्दछन् ।

- शिक्षकले आफ्ना विद्यार्थीको विविध आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी कक्षाकोठा व्यवस्थापन र शिक्षण विधिमा विविधता ल्याउन सक्दछन् । त्यस्ता विधिहरू विद्यार्थीका लागि बढी रोचक एवम् विद्यार्थी सहभागितालाई सक्रिय बनाउन सक्ने हुन्छन् । जसले गर्दा व्यक्तिगत र समूहगत कार्यमा तालमेल सिर्जना हुन सक्दछ ।
- शिक्षकमा वैयक्तिक शिक्षण गर्न सक्ने क्षमताको विकास हुनुका साथै विद्यार्थीको पनि सचेतना (Self-awareness र स्वनियमन (Self-regulation) क्षमताको विकास हुन्छ ।

विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिको तुलनामा शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधिहरू प्रयोग गर्दा थोरै सीप र तयारीको आवश्यकता पर्दछ । मुख्य गरी यो विधि शिक्षकले कक्षाकोठामा गर्ने नियन्त्रण, निर्देशित शिक्षण र विद्यार्थीलाई नियन्त्रण तथा सिकाइप्रति अभिप्रेरित गर्न शिक्षकले देखाउने उर र सजायमा भर पर्दछ । विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिमा सबै विद्यार्थीलाई समावेश गरी उनीहरूको क्षमताको विकास गर्न सहयोग गर्ने गरी कक्षाकोठाको नियन्त्रणको जिम्मेवारी शिक्षक र विद्यार्थी दुवैले वहन गर्दछन् । यस्ता विधिहरू अन्ततः प्रभावकारी कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्न सहजता सिर्जना गर्दछन् ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा सकारात्मक अनुशासन (Positive Discipline) र परिपुरक विधि (Complementary Approaches) प्रयोग गर्दा सामान्यतः समावेशीता र विशेषतः विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणमा टेवा पुग्ने हुन्छ तर त्यस्ता विधिहरू छिटो र सहज रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिदैन । यिनीहरूलाई प्रयोग गर्न बढी समय र मेहनत लाग्ने हुन्छ किनकि शिक्षक सहकर्मी, विद्यालयका कर्मचारी, अभिभावक, विद्यालय, समुदाय एवम् विद्यार्थी आफै पनि विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिप्रति परिचित नहुन सक्दछन् ।

विधि पैरवी सन्देश ५

समावेशी शिक्षण विधिहरू हुनको लागि अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सिकाइमा सहयोग गर्ने, लैङ्गिक समानताको प्रवर्धनका साथै बहुकक्षा र बहुभाषीक शिक्षण गर्ने जस्ता समावेशी क्रियाकलापहरूको प्रयोग गर्न सिकाउने तालिमको आवश्यकता पर्दछ ।

समावेशी शिक्षण विधि अन्तर्गत शिक्षकमा विद्यार्थीको क्षमता र आवश्यकतालाई बुझ्नसक्ने उच्च क्षमताका साथसाथै कक्षाकोठामा सबै विद्यार्थीहरूलाई सहयोग गर्न सक्ने सीप र आत्मविश्वास हुनु जरुरी हुन्छ ।

यस सन्दर्भमा विशेष मुद्दाहरू निम्नानुसार छन् :

लिङ्ग : लैङ्गिक समानताको विकास गर्न शिक्षकहरू लैङ्गिक असन्तुलनप्रति संवेदनशील हुने र त्यस्ता कुराहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्ने हुनु पर्दछ ।

भाषा : राष्ट्रिय भाषाभन्दा फरक मातृभाषा भएका विद्यार्थीका लागि मातृभाषामा वा बहुभाषामा शिक्षण गर्न सक्ने विशेष क्षमता भएका शिक्षकहरूको आवश्यकता पर्दछ । यस्ता शिक्षकहरूले विद्यार्थीलाई मातृभाषामा पढाउने र मातृभाषालाई प्रयोग गरेर राष्ट्रिय भाषा सिकाउने काम गर्नु पर्ने हुन्छ ।

मिश्रित उमेर र तह : फरक फरक उमेर समूह र सिकाइ स्तरका विद्यार्थीहरू भएको कक्षाकोठामा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमा बहुकक्षा शिक्षण गर्ने सीप हुनु पर्दछ ।

अपाङ्गता : अपाङ्गता भएका विद्यार्थीका लागि उनीहरूको पहिचान गर्ने, उपचारका लागि सीफारिस गर्ने, सहयोग गर्ने साथै विशेष खालका पाठहरूको निर्माण गर्ने जस्ता धेरै सीपहरूमा दक्षता भएका शिक्षकको आवश्यकता पर्दछ ।

विधि पैरवी सन्देश ६

स्थानीय समुदाय र कक्षाकोठाको वातावरणमा उपयुक्त हुने पाठ्यक्रम र सामग्रीहरूको अनुकूलन एवम् निर्माण गर्ने क्षमताको विकास गर्न विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई सशक्तीकरण र तालिमको आवश्यकता पर्दछ ।

पूर्व सेवाकालीन शिक्षक शिक्षा कार्यक्रमहरूले सम्भावित शिक्षकहरूमा समावेशी शिक्षण दक्षताको विकास गर्नु पर्दछ । समावेशी शिक्षा शिक्षण विधिको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको विद्यार्थी शिक्षकहरूमा स्थानीय पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीहरूको निर्माण र अनुकूलन गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्नु हो । यस्ता पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीहरू निर्माण र प्रयोग गर्न विद्यार्थी शिक्षकहरू शिक्षक भए पछि बढी लचक, बहुल शिक्षण विधि, सिकाइ र मूल्याङ्कन विधि प्रयोग गर्नु पर्ने परिस्थितिमा त्यस्ता पाठ्यक्रम र सामग्रीहरूको राम्रो कार्यान्वयन गर्न सक्दछन् ।

जब शिक्षकहरूको यो क्षेत्रमा सीप र आत्मबल हुन्छ, तब उनीहरूले चलिरहेको पाठ्यक्रम र सामग्रीहरूलाई पनि आफ्नो स्थानीय परिस्थिति र विद्यार्थीको आवश्यकता र क्षमताका आधारमा अनुकूल हुने गरी निर्माण र प्रयोग गर्न सक्दछन् । एकातिर यसले विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई पूर्ण शिक्षक भइसकेपछि विद्यमान पाठ्यक्रम र सामग्रीहरूलाई विद्यार्थीको आवश्यकता अनुसार विशिष्ट तरिकाले प्रयोग गर्न सक्ने बनाउनु पर्ने हुन्छ (जस्तै : शिक्षण सिकाइ सामग्रीहरू अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको पहुँचमा हुने गरी निर्माण गर्ने) भने अर्को तर्फ विद्यार्थी शिक्षकहरूमा स्थानीय समुदायमा पाइने स्रोत सामग्रीहरू (जस्तै : कथावाचन, प्रकृतिसम्बन्धी स्थानीय ज्ञान, स्थानीय चाडपर्व र समारोह, आदि) प्रयोग गरी सिकाइलाई प्रासङ्गिक र सान्दर्भिक बनाउन सक्ने क्षमताको विकास गराउनु पर्ने हुन्छ ।

यस्ता क्षमताको विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता विद्यार्थी शिक्षक वा नवप्रवेशी शिक्षकहरूलाई भए जस्तै विद्यालयमा लामो समयसम्म काम गरेका अनुभवी शिक्षकहरूलाई पनि उतिकै आवश्यक छ ।

अन्ततः यस्ता प्रक्रियाको विकास शिक्षकका पेशागत संजाल र समुदाय निर्माण गरेर गर्न सकिन्छ । यसो भएमा उनीहरू आफ्ना ज्ञान सीपहरू आदान प्रदान गर्नुका साथै संयुक्त रूपमा पाठ्यक्रम विकास गर्दछन् र यसलाई अभि सुदृढ पार्दछन् । यस्ता संजालहरू विभिन्न विद्यालय र शिक्षक शिक्षा संस्था बीचमा स्थापना र सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

शिक्षकलाई पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री निर्माणकर्ता र स्थानीय परिवेशअनुसार उक्त पाठ्यक्रमलाई अनुकूल हुन सक्ने बनाउनका लागि शिक्षक शिक्षा संस्था र शिक्षा मन्त्रालयको तर्फबाट ठूलो नैतिक र प्राविधिक सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । यदि शिक्षकहरूमा विद्यमान पाठ्यक्रम र सामग्रीहरू (जस्तै: पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका) जस्ताकोतस्तै प्रयोग गर्नु पर्छ भन्ने महशुस भयो भने उनीहरूले स्थानीय परिवेश र विद्यार्थीहरूका आवश्यकतालाई ध्यान दिई लचक भएर उक्त सामग्रीहरूको अनुकूलन र प्रयोग गर्न सक्दैनन् ।

यसैगरी शिक्षक प्रशिक्षकहरू (Teacher Educators) पनि आफ्नो शिक्षक शिक्षा संस्थामा स्थानीय परिवेश र विद्यार्थी शिक्षकहरूको आवश्यकता र क्षमतासँग मिल्ने गरी पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीहरूको विकास एवम् अनुकुलन गर्नलाई उत्साहित हुनुपर्दछ। शिक्षकको पेसागत विकासको लागि पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री निर्माणमा सीप र दक्षता हुनु आवश्यक छ। यो पूर्व-सेवाकालीन एवम् सेवाकालीन शिक्षक शिक्षामा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

मलेशियाको उदाहरण

शिक्षकहरूद्वारा शिक्षण स्रोत सामग्री निर्माणका लागि आयोजित कार्यशालाहरू^७

पूर्वी मलेशियामा एउटा सहयोग आयोजना (Mentoring Project)ले प्राथमिक तहका शिक्षकहरूलाई कक्षाकोठाका लागि शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्ने क्षमताको विकासमा सहयोग गर्दै आएको छ। यो तत्कालीन पाठ्यक्रम परिवर्तन अभियानको एउटा पूरक प्रक्रिया हो। यो प्रक्रियामा सहयोग गर्ने एउटा विधि स्थानीय शिक्षकहरू मिलेर शैक्षिक सामग्री बनाउने कार्यशाला निरन्तर सञ्चालन गर्नु हो। यसमा विद्यार्थी मैत्री सामग्रीहरू जस्तै: खेलौना, लघु कविता सङ्ग्रह, मुकुण्डो, पहिरन, खेल, गीत सङ्गीत, आदिको निर्माण गरिएको छ। शिक्षकहरूले विद्यमान पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित हुने गरी आफ्नै खालका स्रोत सामग्री निर्माण गर्ने क्षमता विकासमा जोड दिइएको छ। यो कार्यक्रमबाट शिक्षकहरूको सिर्जनात्मक क्षमता, सहकार्य गर्ने क्षमताको विकासका साथै उनीहरूलाई स्थानीय परिवेश सुहाउँदो शिक्षण सिकाइ सामग्रीहरू निर्माण र आदान प्रदान गर्ने कार्यमा हौसला मिलेको छ। यो कार्यशालामा सेवाकालीन प्राथमिक शिक्षकहरूलाई मुख्य रूपमा संलग्न गराउन खोजिएको थियो तापनि विद्यालय व्यवस्थापन र जिल्ला शिक्षा कार्यालयका अधिकारीहरू एवम् अभिभावकहरूको उल्लेख्य सहभागिता थियो। यस्ता कार्यशालाहरूमा पूर्व सेवाकालीन शिक्षक प्रशिक्षकहरू तथा विद्यार्थी शिक्षकहरू सहभागी गराउने गरी सञ्चालन गर्न सकिने ठूलो संभावना रहेको छ।

यस्ता कार्यशालाहरूको प्रकृया र उपस्थितिप्रति प्रतिक्रिया दिँदै मलेशियाको सारावाकका एक जिल्ला शिक्षा अधिकारीले भने :

“कार्यशालाहरू धेरै उपयोगी छन् र शिक्षकहरूले पनि यहाँ भएको विचार विमर्ष मन पराएका छन्। मेरो जिल्लामा भएको एउटा कार्यशालामा पन्द्रहटा विद्यालयका शिक्षकहरू जम्मा भएका थिए र उनीहरूले शिक्षण सिकाइ स्रोत सामग्रीहरू निर्माणका नयाँ नयाँ तरिकाहरू सिकेका थिए। यदि तपाईं अरु कुनै अर्को कार्यशालामा भाग लिनुभयो भने त्यहाँ पाठयोजना बनाउन मात्र सिकाइन्छ तर यस्ता खालका कार्यशाला देखेर र गरेर सिक्नुन्छ। यसमा सहभागीहरू बोल्ने र सुन्ने वा बसिरहने नभईकन कसरी गर्ने वा बनाउने भनेर लागिरहेका हुन्छन् साथै अन्य विद्यालयहरूसँग पनि छलफल गरिरहेका हुन्छन्।”

विधि पैरवी सन्देश ७

विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई समावेशी मूल्याङ्कनका अभ्यासहरू बुझ्न र प्रयोग गर्न तालिमको आवश्यकता पर्दछ। यस्ता अभ्यासहरूमा निर्माणात्मक, निरन्तर, प्रामाणिक साथै निर्णयात्मक मूल्याङ्कनहरू पर्दछन्। शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले पनि आफ्ना सिकाइ मूल्याङ्कन गर्ने कार्यमा यस्तै किसिमका विधिहरू प्रयोग गर्न आवश्यक छ।

^७ कप्लान, आई. २०१२. अङ्ग्रेजी भाषाका शिक्षक विकास परियोजना, मलेशिया : परियोजनाको मध्यावधि मूल्याङ्कन प्रतिवेदन. क्वालालाम्पुर. ब्रिटिस काउन्सिल. पृ. २९।

शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले विद्यार्थीहरूलाई निरन्तर निर्माणात्मक र प्रामाणिक मूल्याङ्कनका साथै निर्णयात्मक मूल्याङ्कनमा पनि लाग्न जोड दिनुपर्दछ ।

निर्माणात्मक मूल्याङ्कन गुणात्मक पृष्ठपोषणको सँगसँगै परिमाणात्मक उपायहरूमा निर्भर हुन्छ । यसले सिकाइका विभिन्न प्रमाणहरूमा जोड दिन्छ, एवम् शिक्षक विद्यार्थी दुवै पक्ष लाई उत्तरदायित्व बोध गराउँदै सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न अनुकूल वातावरण निर्माणमा सहयोग गर्दछ ।^{१६}

निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कनहरू दुवैलाई अर्थपूर्ण तरिकाले निरन्तर प्रामाणिक मूल्याङ्कनमा समावेश गर्न सकिन्छ, र यो समावेशी शिक्षाको लागि आवश्यक छ^{१७} । समग्रमा यही प्रकृत्यालाई समावेशी मूल्याङ्कन पनि भन्ने गरिन्छ ।

समावेशी मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरूको कार्यसम्पादनलाई गणितीय तरिकाले अङ्कन गर्ने प्रक्रिया भन्दा बाहिर गएर सिकाइलाई मापन गर्ने विभिन्न सूचकहरूमा ध्यान पुऱ्याउँदछ । सिकाइ सूचकहरूलाई अलि विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गर्दा निम्न कुराहरू पर्दछन् :

- विद्यार्थीहरू एक आपसमा कसरी कुनै काम गर्दछन् भन्ने कुरामा जोड (यसमा शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया पनि पर्दछ)
- विद्यार्थीहरूको सामाजिक र संवेगात्मक स्वस्थता
- विद्यार्थीहरूका विशिष्ट सिकाइ रुचिहरू (स्रव्य, दृश्य, काइनेस्थेटिक)
- विद्यार्थीहरूको स्मृति, ध्यान दिने र स्वनियमन गर्न सक्ने क्षमताहरू

यस्तो मूल्याङ्कनले शिक्षकबाट (सीपालु र समिक्षा गर्न सक्ने (Self Reflective) अवलोकनकर्ताको भूमिका अपेक्षा गर्दछ । सामान्यतया मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरूको कार्य सम्पादनलाई एक आपसमा तुलना गर्न तुलनात्मक मानकहरूको प्रयोग गर्दछ । समावेशी मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीहरूले निश्चित समयावधिमा कति धेरै प्रगति हासिल गरेका छन् भन्ने कुराको लेखाजोखा गर्न सुधार मानकहरू प्रयोग गरिन्छ ।

समावेशी मूल्याङ्कनमा विभिन्न खालका मुल्याङ्कन उपायहरू प्रयोग गरिन्छ, जस्तै: अवलोकन, विद्यार्थीका कार्यका क्षेत्रहरू (कोरिएका चित्रहरू, लेखरचना, अभ्यास पत्रहरू, आदि), सीप, ज्ञान र व्यवहार सम्बन्धी रुजुसूचिहरू, परीक्षणका साधनहरू र प्रश्नहरू तथा स्व-मूल्याङ्कन र प्रतिविम्बात्मक लेखहरू ।^{१८} समावेशी मूल्याङ्कनको

^{१६} विलियम, डि. २००६. निर्माणात्मक आकलन : Getting the focus right. शैक्षिक आकलन. टेलर र फ्रान्सीस. ११ (३-४), पृ. २६३-२६९ ।

^{१७} प्रामाणिक मूल्याङ्कन सान्दर्भिक हुन्छ र समीक्षात्मक अभ्यासलाई जोड्दछ । डार्लिड ह्यामण्ड तथा सिन्डर भन्दछन् : “प्रामाणिक मूल्याङ्कनभित्र हामीले अनुभवमा आधारित र समस्या केन्द्रित परिस्थितिमा शिक्षकहरूको सोच र अभ्यासको विकास र परिक्षण गर्ने अवसरहरूलाई समावेश गर्दछौं । यसमा शिक्षणका वास्तविक क्रियाकलापहरूलाई पनि समावेश गरिन्छ । यस्ता शिक्षण क्रियाकलापहरूमा शिक्षण र सिकाइका योजना निर्माण, समीक्षा साथै विद्यार्थीहरूसँगको प्रत्यक्ष अन्तरक्रिया गर्ने क्रियाकलापहरू पर्दछन् (अतिरिक्त जानकारीको लागि डार्लिड ह्यामण्ड, एल. र सिन्डर, जे. २०००. परिवेश अनुसारको शिक्षणको प्रामाणिक मूल्याङ्कन इल्सभाइजर. शिक्षण र शिक्षक शिक्षा. (१६), पृ. ५२४ मा हेर्नुहोस्) । http://www.jcu.edu/education/dshutkin/ed587/articles/Authentic_assessment.pdf. (४ अप्रिल, २०१३ मा प्राप्त) ।

^{१८} निरन्तर आकलनको महत्त्व. (युनेस्को, २००३. समावेशी शिक्षाको खुल्ला सामग्री : व्यवस्थापक र प्रशासकहरूको लागि सहयोगी सामग्री पेरिस, युनेस्कोमा हेर्नुहोस्) । निरन्तर मूल्याङ्कन सबै समयमा चलिरहने प्रक्रिया हो, कुनै निश्चित समयान्तरमा (जस्तै: वर्षको सुरुमा, मध्यतिर र अन्त्यमा) हुने प्रक्रिया होइन ।

^{१९} युनेस्को, २००४. विविधतालाई अंगिकार गर्नु : समावेशी र सिकाइमैत्री वातावरण निर्माणको साधन -पुस्तिका -५, समावेशी सिकाइ-मैत्री कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, वैङ्कक, युनेस्को, पृ. ४१ ।

मुख्य कुरा भनेको मूल्याङ्कनका उपायहरूको प्रयोगमा हुने लचकता हो जसले गर्दा प्रत्येक विद्यार्थीलाई आफ्नो दक्षता प्रदर्शन गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ ।

समावेशी मूल्याङ्कन शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा विद्यार्थी शिक्षकहरूको सिकाइलाई लेखाजोखा गर्ने प्रयोजनमा ल्याउन सकिने एउटा महत्त्वपूर्ण साधन पनि हो । यस्ता विधिहरूको निरन्तरताको लागि शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले नै सुरु गरेर तिनीहरूलाई विद्यालय र कक्षाकोठामा काम गर्ने नयाँ शिक्षकहरूसम्म पुर्याउनु पर्छ ।

बाहामसको उदाहरण

विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरूमा स्व-मूल्याङ्कन^{१२} (Self Assessment)

यहाँ, बाहामास विश्वविद्यालयका एक प्राध्यापकले स्व-मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीहरूसँग काम गर्दाको प्रक्रिया र महत्त्वका बारेमा कुरा गरेका छन् ।

“स्व-मूल्याङ्कन कार्यान्वयन गर्नका लागि मेरा विद्यार्थीहरू कुनै एउटा काम वा कार्य सम्पादनको मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक पर्ने मानकहरू/आधारहरू निर्धारण गर्न आ-आफ्नो जोडिमा बसेर छलफल गर्दछन् । यो प्रक्रिया कुनै पनि विषयमा गर्न सकिन्छ, जस्तै : नृत्यकलादेखि गणितसम्म । म उनीहरूलाई के जायज छ वा छैन भन्ने कुराका आधारहरू बताइदिन्छु । म उनीहरूलाई सहयोग गर्दछु, हौसला दिन्छु र सल्लाह दिन्छु तर निर्देशन वा आदेश दिन्न ।

ती विद्यार्थीहरू सधैं पर्यटकहरूसँग अन्तरक्रिया गरिरहेका हुन्छन् त्यसैले उनीहरू आफ्ना विचारहरू स्पष्ट राख्न सक्दछन् । उनीहरूले मसँग प्रश्नहरू गर्दछन् र मूल्याङ्कन प्रक्रियाका बारेमा सल्लाह दिन्छन् । हामीहरू समूहमा छलफल पनि गर्दछौं । अन्तरक्रियाको शिलशिलामा मैले अतिरिक्त सूचनाहरू पनि प्रवाह गर्दछु र हामी एउटा समावेशी वातावरण सिर्जना गर्दछौं जसमा सबै विद्यार्थीहरूले माया, सम्मान र स्वीकारिएको महसुस गर्दछन् । सक्रिय सिकाइ विधिहरू प्रयोग गरेर म एउटा नमुनाको भूमिका खेल्दछु । यसो गर्दा विद्यार्थीहरूले अनुभव आदान प्रदान गरेर हुने सिकाइ र समस्या समाधान विधिलाई कदर गर्दछन् । यिनीहरू नै समावेशी शिक्षाका धड्कनहरू हुन् ।

एक पटक मूल्याङ्कनका मानक/आधारहरूमा सहमति जनाइसकेपछि विद्यार्थीहरू आपसमा छलफल गर्दछन् र सम्पूर्ण कक्षामा सहमति नहुन्जेलसम्म यो प्रक्रिया चलिरहन्छ । उनीहरू तिनै मानकहरू प्रयोग गरेर कार्य सम्पादनको मूल्याङ्कन गर्न सुरु गर्दछन् । यसो गर्नलाई उनीहरू आपसमा छलफल गर्दछन् । आफ्नो पालो कुरेर बस्दछन्, सक्रिय रूपमा सुन्छन् र प्रतिक्रिया दिन्छन् साथै अन्त्यमा पृष्ठपोषण दिन्छन् । सक्रिय रूपमा कक्षाकोठामा अवलोकन गर्ने, अलिखित रूपमा अवलोकन गर्ने र सहभागी हुने यसका मुख्य मान्यताहरू हुन् । यस्तो किसिमको स्व-मूल्याङ्कन खेलमैदान, प्रयोगशाला वा सार्वजनिक स्थल आदिमा पनि हुन सक्छ ।

विद्यार्थीहरूले आफ्नो काम गर्नु भन्दा पहिला नै एउटा फर्म भर्ने काम सम्पन्न गर्दछन् र यो उनीहरू व्यक्तिगत सुधारका पक्षहरू पत्ता लगाउन प्रयोग गर्दछन् । प्रत्येकले काम गरिसकेपछि उनीहरू आफ्ना

^{१२} म्याकडोनाल्ड, बी. २००६. ‘स्व- मूल्याङ्कन र समावेशीता, बाहामासहरू’. ई.ई. एन. ई. टी. समाचार पत्रिका (१०) ।

कमीकमजोरीहरू र ती कमीकमजोरीहरूलाई पुनः दोहोरिन नदिने उपायहरूको बारेमा खुलेर छलफल गर्दछन् । यसले सुधारात्मक मानकहरू निर्धारण गर्न आधार तय गर्दछ ।

प्रत्येक विद्यार्थीहरूले मूल्याङ्कन प्रक्रियामा आफ्नो सक्रिय सहभागिता जनाएर निर्णय गर्ने कुरामा आफूहरू सम्मिलित भएको महसुस गर्दछन् । उनीहरूलाई आफ्ना विचारहरूलाई पनि ओजपूर्ण रूपमा लिइएको छ भन्ने थाहा हुन्छ । मिलेर निर्णय गर्ने प्रक्रियाले साभ्ना दायित्व र स्वामित्वको सम्बर्धन गर्दछ । यी कुराहरू समावेशिताका लागि अति आवश्यक हुन्छन् । विविधतालाई धैर्यता भन्दा पनि अनुष्ठानको रूपमा लिइन्छ किनकी बाहामाजमा विविधता पर्यटन उद्योगको एक अपरिहार्य पक्ष हो ।

दृष्टिविहीन र बहिरा विद्यार्थीहरूलाई पनि कक्षामा सहभागी हुने ठाउँ दिइन्छ, र अरू साथीहरूले उनीहरूलाई सहयोग गर्दछन्; जस्तै सूचनाहरूको रेकर्डिङ गरेर । सुस्त बुझाइ क्षमता भएका विद्यार्थीहरूले पनि अरू सँगसँगै अगाडि बढ्ने अवसर पाउँछन् । यहाँ सहयोगी वातावरण भन्नुको अर्थ कुनै पनि विद्यार्थी फरक क्षमता भएकोमा कर्लकित हुँदैन । हाम्रो कक्षाकोठाका 'आधारभूत नियमहरूले' बहिर्मुखी विद्यार्थीहरूले मौन रहने विद्यार्थीको तेजोवध गर्ने सम्भावनाबाट रोक्छ र आवश्यक परेमा म आफैँले तत्कालै सल्लाह दिन्छु वा हस्तक्षेप गर्छु ।

तुलनात्मक रूपमा गरिव परिवारबाट आएका विद्यार्थीहरूले कक्षाकोठामा अरू विद्यार्थी सरह व्यवहार गरिएको महसुस गर्दछन् । उनीहरूलाई समुदायमा तिरस्कृत भएको अनुभव हुँदैन । बानी व्यवहारमा समस्या भएका विद्यार्थीहरू पनि अरू विद्यार्थीसँग आमने सामने रहेर छलफल गर्ने हुनाले उनीहरूले स्वीकार्य बानी व्यवहार गर्न सिक्छन् । यस्ता सहकार्य विधिको प्रयोगले मलाई कक्षाकोठामा दुर्वलता, संवेगात्मक तनाव अथवा त्यस्तै अन्य अवस्थाहरूमा भएका विद्यार्थीहरू चिन्न र सो अनुरूप सम्बोधन गर्न सहज र छिटो हुन्छ ।

स्व-मूल्याङ्कनले मनन, अन्तर्मनन, सृजनात्मक र अलग सोचको विकास गराउँदछ । मेरा विद्यार्थीहरूले आपसी समझदारीमा आउनका लागि बहस गर्नु पर्दछ । यसले कमजोर विद्यार्थीलाई पनि कुनै क्रियाकलापमा आफ्नो योगदान पुऱ्याउनलाई अवसर प्रदान गर्दछ, जुन अवस्था परम्परागत कक्षामा कमै मात्रामा थियो । समस्यामा परेका समूहहरूले पनि अन्तरक्रिया र आपसी सहमति गर्नु पर्ने भएकोले उनीहरूलाई केही राहत मिल्ने देखिन्छ । उनीहरू अवसरबाट बञ्चित हुने अवस्थाप्रति प्रश्न गर्न खोज्दछन् । उनीहरूले समाजका रुढीग्रस्त मान्यता र भेदभावलाई छेड्दै सबैलाई फाइदा हुनसक्ने समावेशी शिक्षा प्रणालीको प्रवर्धन गर्दछन् ।”

विधि पैरवी सन्देश -८

विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई वैयक्तिक सिकाइ योजना निर्माण गरी विद्यार्थीहरूका व्यक्तिगत सिकाइ आवश्यकतालाई ध्यान दिन सहयोग गरिनुपर्छ । सँगसँगै उनीहरूलाई समावेशी शिक्षामा प्रणालीगत अवरोधहरूको बारेमा सचेत रहन पनि सिकाउनु पर्दछ ।

शिक्षकहरूले माथि उल्लिखित मूल्याङ्कन सम्बन्धी कुराहरूलाई ध्यानमा राख्दै व्यक्तिगत सिकाइ योजनाहरू निर्माण गर्नु पर्दछ । उनीहरू सिकाइ वातावरणमा हुने समूह गतिविधि साथै समावेशी शिक्षाका प्रणालीगत अवरोधहरूप्रति सचेत हुनु पर्दछ । यसो भएमा मात्र समावेशी शिक्षाको दायित्व विद्यार्थीहरूमा मात्र थुपारिदैन ।

व्यक्तिगत सिकाइ योजनाहरू कक्षाकोठा र विद्यालयमा हुने समूह गतिशीलतालाई बुझेर त्यही अनुसार सन्तुलित रूपमा निर्माण गरिनु पर्दछ । यसले सम्पूर्ण कक्षाकोठा र सम्पूर्ण विद्यालय (Whole-school) समावेशीतालाई सहयोग गर्दछ । यसका अलावा शिक्षकले समावेशी शिक्षाका प्रणालीगत बाधाप्रति पनि आफ्नो दृष्टिकोण निर्माण गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ (यसको विस्तृत विवरणको लागि चुनौती -१ मा हेर्नुहोस्) योसँगै उनीहरूले विद्यार्थीहरूकालागि वैयक्तिक विधिलाई पनि ध्यान दिनु पर्दछ । विद्यार्थीहरूप्रतिको एकदमै साँघुरो सोचाई भयो भने यसले सम्पूर्ण प्रणालीको नभई विद्यार्थीहरूलाई नै समावेशी शिक्षाको अवरोधको स्रोतका रूपमा बुझाउँछ । प्रणाली भित्र रहेको व्यक्तिलाई बुझ्नु पर्ने यो एउटा जटिल प्रक्रिया हो जसले समावेशी शिक्षाको उपलब्धिको लागि ठूलो सामर्थ्य बोकेको हुन्छ । वैयक्तिक शिक्षण विधिले विद्यार्थीलाई अलग्याउने कुरामा निर्भर नरहेर साझा सिकाइ अनुभवलाई वैयक्तिकरण गर्नेतर्फ जोड दिन्छन् । यस्तो विविधतापूर्ण विधिले व्यक्तिगत र समूहगत सिकाइमा एउटा सन्तुलन कायम गर्छ ।^{१३}

^{१३} क्लाङको आर. २००९. समावेशी शिक्षाको धारणात्मक संरचना, एसेडो, सी., अमाडियो, एम., र ओपर्टी, आर. (सम्पादन). समावेशी शिक्षाका प्रस्तावहरूको परिचय: शिक्षाको ४८ औँ अन्तराष्ट्रिय सम्मेलन सम्बन्धमा गरिएको आत्मानुभूति, जेनेभा, युनेस्को आई. वि.ई. ।

चुनौती-३

अभ्यास, प्रतिबिम्बन र सहयोग

परिस्थितिको विश्लेषण

यदि शिक्षक प्रशिक्षकद्वारा विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई निरन्तर सहयोग र रचनात्मक पृष्ठपोषण दिइएन भने उनीहरू शिक्षक भइसकेपछि समावेशी, विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणको बारेमा बुझ्ने र प्रभावकारी रूपमा यसमा लागि पर्ने सम्भावना न्यून हुन्छ। उनीहरूले समावेशी विधिहरूका लागि आवश्यक दक्ष सहजिकरण सम्बन्धी सीपहरू पनि प्रयोग गर्ने सम्भावना कम हुन्छ। यसले हामीले माथि उल्लेख गरेका समावेशी मूल्याङ्कनका बुँदाहरूसँग पनि सम्बन्ध राख्दछ।

यसैगरी आफ्ना शिक्षक र सुपरिवेक्षकबाट सधैँ नकारात्मक पृष्ठपोषणको मात्र अनुभव गरेका विद्यार्थी शिक्षकहरूले यसप्रति उत्प्रेरणा पनि गुमाइ सकेका हुन सक्दछन्। परिवर्तनको लागि उपयुक्त प्रोत्साहन र रचनात्मक पृष्ठपोषण भएन भने विद्यार्थीहरूले विवेचनात्मक रूपमा मनन गर्ने क्षमताको विकास नगर्ने वा आफ्नो व्यवहारमा अर्थपूर्ण परिवर्तन ल्याउन नसक्ने सम्भावना हुन्छ। कुशल सुपरिवेक्षण र सहयोग नपाएका विद्यार्थी शिक्षकहरूले आफ्नो कक्षाकोठा र विद्यालयमा समावेशी शिक्षाका चुनौतीहरूको सामना गर्ने सीप वा आत्मबलको विकास गर्न सक्दैनन्।

विद्यार्थी शिक्षक र शिक्षक प्रशिक्षकहरूका लागि अभ्यास शिक्षणको अभाव

शिक्षक शिक्षा कार्यक्रमहरूमा वास्तविक शिक्षण अभ्यासभन्दा बढी शिक्षण सिद्धान्तमा जोड दिइने हुनाले विद्यार्थी शिक्षकहरूको वास्तविक शिक्षणमा तयारी नपुग्ने र यसमा आइपर्ने चुनौतीहरूसँग उनीहरू जुध्न नसक्ने हुन्छन्। विडम्बनाको कुरा के भने केही शिक्षक शिक्षा कार्यक्रमहरूमा शिक्षण अभ्यासलाई सबैभन्दा कम जोड दिइन्छ। व्यावहारिक रूपमा शिक्षण अनुभव नभएका विद्यार्थी शिक्षकहरूले उनीहरू वास्तविक शिक्षक भइसकेपछि शिक्षणका सिद्धान्त र तिनको प्रयोगका बीचमा सम्बन्ध स्थापना गर्न सक्ने सम्भावना ज्यादै न्यून हुन्छ।

शिक्षक प्रशिक्षकमा विद्यालयहरूमा काम गरेको ताजा र व्यवहारिक अनुभव नहुनु पनि अर्को समस्या हुन सक्दछ। विद्यालयका शिक्षकसँग काम गरेको ज्यादै कम अनुभव भएका वा नभएका शिक्षक प्रशिक्षकले स्कुले बालबालिका वा युवा विद्यार्थीलाई पढाउने वा विद्यालय समुदायसँग (School communities) अन्तरक्रिया गर्ने प्रक्रियाहरूको अर्थ नबुझ्न पनि सक्दछन्। उनीहरू तत्कालीन परिवेश, चुनौती र अभ्यासहरूसँग परिचित नहुन पनि सक्दछन्। कुनै कुनै शिक्षक त विद्यालय शिक्षणको कुनै अनुभव नभएका पनि हुन सक्दछन् वा उनीहरूलाई विद्यार्थी शिक्षक हुँदाको मात्र सीमित अनुभव हुन सक्दछ। यदि शिक्षक प्रशिक्षकमा विद्यालय शिक्षण वा विद्यालयमा काम गरेको अनुभव छैन भने उनीहरूले विद्यार्थी शिक्षकका व्यवहारिक जटिलतालाई सम्बोधन गर्न सक्ने सम्भावना कम हुन्छ। यस्तैगरी विद्यालय शिक्षासँगको सम्बन्धबाट टाढा रहेका शिक्षक प्रशिक्षकलाई आफ्ना विद्यार्थी शिक्षकलाई सिद्धान्त र व्यवहारको सम्बन्ध स्थापना गर्ने तरिका सिकाउन कठिनाई पर्न सक्छ।

प्रतिबिम्बन (आत्मसमीक्षा) गर्ने अभ्यास (Reflective Practice) को अभाव

विद्यार्थी शिक्षकलाई समालोचना गर्न, प्रश्न गर्न साथै अर्थपूर्ण समीक्षा गर्न उत्साहित नगराउने खालका विधिहरू शिक्षक शिक्षामा प्रयोग भएमा यसले विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई सोचनीय, लचक र आत्मचेतन गर्न सक्ने बनाउँदैन । आत्मसमीक्षात्मक अभ्यासको अभावमा शिक्षकहरूलाई विविध विद्यार्थीहरूका आवश्यकताअनुसार शिक्षण गर्न कठिनाई हुन सक्छ । यो कुरा समावेशी शिक्षाको लागि अपरिहार्य छ ।

पैरवी गर्नुभन्दा पहिला आफ्नो परिवेशको विश्लेषण गर्न तपाईंलाई सहयोगी हुनसक्ने प्रश्नहरू :

- के तपाईंको शिक्षक शिक्षा कार्यक्रममा विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई व्यवहारिक अनुभव संगाल्न पर्याप्त समय र सहयोग उपलब्ध गराइन्छ ?
- के तपाईंका शिक्षक प्रशिक्षकहरूसँग विद्यालय वा विद्यालय समुदायहरूसँग काम गरेको ताजा व्यवहारिक अनुभव छ ?
- के तपाईंको शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले पढाइ र अभ्यासका शिलशिलामा विद्यार्थी शिक्षकलाई निरन्तर सहयोग, मार्गदर्शन र रचनात्मक पृष्ठपोषण प्रदान गर्दछन् ? के यो कुरा योजनाबद्ध रूपमा र कसैको आर्थिक सहयोगमा चल्दछ ?
- के विद्यार्थी शिक्षकलाई शिक्षक, शिक्षण सहायक र अभिभावकबाट प्राप्त सहयोगको उपयोग गर्न सिकाइन्छ ?
- के विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई पर्याप्त व्यवहारिक अनुभव गर्न अवसर दिइन्छ ?
- के विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई समीक्षात्मक अभ्यास (Reflective Practice) र कार्यमूलक अनुसन्धान (Action Research) मा लाग्न सहयोग र अपेक्षा गरिन्छ ?
- के शिक्षक शिक्षा संस्थाहरू र सञ्चालक विद्यालयहरू बीचमा विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई समावेशी शिक्षणको अनुभव गर्न राम्रो समन्वय र सहकार्य प्राप्त हुन्छ ?

पैरवी लक्ष्यहरू

विधि पैरवी सन्देश -९

विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई उनीहरूको शिक्षक शिक्षा कार्यक्रममा लामो अवधिको व्यवहारिक अभ्यास शिक्षण अवसर प्राप्त हुनु पर्दछ ।

पूर्व-सेवाकालीन शिक्षक शिक्षामा वास्तविक कक्षा शिक्षण हुनु विद्यार्थी शिक्षकहरूको पेसागत भविष्यका लागि पनि अति आवश्यक छ । निरन्तर निश्चित अवधिको अभ्यास शिक्षणले विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई सिद्धान्त र व्यवहार बीचको सम्बन्ध स्थापना गर्न सहयोग गर्दछ साथै पूर्व सेवाकालीन शिक्षक शिक्षा कार्यक्रमहरूको सहयोगी वातावरणमा उनीहरूले आफ्ना शिक्षण सीपहरूको विकास गर्न पाउँछन् । शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमबाट सकारात्मक सिकाइ अनुभवको प्रत्याभूति गराउनु पर्दछ । समावेशी शिक्षणको ठोस तयारीको प्रत्याभूति गुणस्तरीय परामर्श र सहयोगमा भर पर्दछ । हामी यो खण्डमा यही मुद्दामा छलफल गर्दछौं ।

शिक्षक शिक्षा कार्यक्रमहरूमा व्यवहारिक अभ्यास शिक्षणको काम कति गर्ने र कस्तो प्रकृतिको गर्ने भन्ने निकर्ण गर्न कठिन छ तापनि विद्यार्थी शिक्षकहरूले आफ्नो पूर्व सेवाकालीन शिक्षाको प्रत्येक वर्ष

विद्यालयमा अभ्यास अनुभव निरन्तर गरेको हुनुपर्दछ। स्थानीय विद्यालयहरूमा उनीहरूलाई स्वयम्सेवकको रूपमा काम गर्न (जस्तै: शिक्षण सहायकको रूपमा), विद्यालयमा विशेष खालका आयोजनाहरू (जस्तै: कार्यमूलक अनुसन्धान) मा खटाउनु, विद्यालयमा अवलोकन भ्रमण गराउनु, साथसाथै लामो समयको वास्तविक शिक्षण तथा/सहयोगी शिक्षण गराउन पनि सकिन्छ। शिक्षक शिक्षा कार्यक्रम वा कोर्समा अभ्यास शिक्षणको आवृत्ति र अवधिमा वृद्धि हुनु पर्दछ जसले गर्दा विद्यार्थी शिक्षकहरूले विद्यालयमा काम गरेको लामो समयको उच्चतम अनुभव प्राप्त गर्न सक्दछन्।

अभ्यास शिक्षण गर्ने विद्यालयका शिक्षकले पनि कक्षाकोठामा विद्यार्थी शिक्षकहरूबाट सहयोग प्राप्त गर्न सक्दछन्। तर उनीहरूले विद्यार्थी शिक्षकलाई समावेशी पाठयोजना बनाउने, कक्षा व्यवस्थापन एवम् मूल्याङ्कन गर्ने कुरामा व्यावहारिक सीपको विकास गर्न सहयोगीको रूपमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नु पर्ने हुन्छ। सहयोगी र रचनात्मक पृष्ठपोषण उनीहरूको लागि अति आवश्यक हुन्छ। विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई सहयोग गर्ने शिक्षकहरूले पनि शिक्षक शिक्षा संस्थाबाट उत्तिकै मात्रामा सहयोग प्राप्त गर्नु महत्त्वपूर्ण छ।

विद्यार्थी शिक्षकहरूले उनीहरूको शिक्षण अभ्यासको समयमा विभिन्न खालका समावेशी शिक्षण सम्बन्धी परिवेशहरू र चुनौतीहरूको अनुभव गर्नु पर्दछ। जस्तै: पिछडिएका समुदायका बालबालिका, विविध जातजाति र भाषिक समूहका बालबालिका, मिश्रित उमेर र स्तर समूहका बालबालिकाहरू, मिश्रित लैङ्गिक समूहहरू, अपाङ्गता भएका बालबालिका, दुर्गम र सुगम विद्यालयहरू, एवम् प्रतिभाशाली र मेधावी बालबालिका।

विद्यार्थी शिक्षकहरूका लागि प्रयोगात्मक कार्यक्रमहरूको स्थापना र सञ्चालन गर्ने प्रक्रियाबाट शिक्षक शिक्षा संस्थाहरू र विद्यालय/विद्यालय समूहबीचमा अर्थपूर्ण र आपसी हितको लागि पारस्परिक सम्बन्ध स्थापना हुन सक्दछ। यसले उपस्थित विद्यालयहरू र शिक्षकहरूलाई सम्बन्धित शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूबाट सेवाकालीन शिक्षक शिक्षा र पेसागत विकासमा सहयोग हुन सक्छ। उनीहरूको ज्ञान र अनुभवले सिधै शिक्षक शिक्षामा योगदान पुग्न सक्दछ (जस्तै: प्रयोगात्मक अभ्यासको लागि विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई पथप्रदर्शन गर्नु, कार्यशालाहरूमा उपस्थित भएर वा सहजता प्रदान गरेर, एवम् शिक्षक शिक्षा संस्थामा आतिथ्य शिक्षकको रूपमा काम गरेर)।

म्यानमारको उदाहरण

प्रयोगात्मक अभ्यासका लागि क्षेत्र भ्रमण^{१४}

म्यानमारको एउटा जनजातिहरूको समूह 'करेन' ले आफ्नै पूर्व सेवाकालीन शिक्षक शिक्षा कार्यक्रम थाइल्यान्ड र म्यानमारको करेन राज्यको बीचमा पर्ने दुईवटा ठाउँमा सञ्चालन गर्दछ। यो कार्यक्रमले करेन भाषा, संस्कृति, स्थानीय ज्ञान र पश्चिमा दर्शनलाई समेट्छ। यसले विद्यार्थी शिक्षकलाई करेन समुदायको विभिन्न विद्यालयमा शिक्षण गर्न सक्ने बनाउँदछ।

यो कार्यक्रमले विद्यार्थीलाई दुई वर्षको पूर्वसेवाकालीन शिक्षक शिक्षा प्रदान गर्छ र त्यसमाथि पुन २ वर्ष करेन विद्यालयहरूमा पढाएर अनुभव गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ। त्यसपछि मात्र विद्यार्थी शिक्षकहरू

^{१४} कप्तान, आई. २०१२. थाइ/बर्माको सीमानामा करेन शिक्षक शिक्षा-शिक्षा अवरोध र आघात. अप्रकाशित विद्यावारिधी कृति. करेन शिक्षक प्रशिक्षण कलेज (के.टि.टि.सी.). करेन शिक्षक सञ्चालक समूह (के.टि. डब्ल्यू. जी.) द्वारा चलाइएको छ। www.ktwg.org.

पूर्ण रूपमा योग्य शिक्षकका रूपमा परिणत हुन्छन् । यो कार्यक्रमका पहिला दुई वर्षमा शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा धेरै समय बिताए पनि उनीहरू प्रत्येक वर्षको कुनै समयमा स्थानीय विद्यालयहरूमा शिक्षण अभ्यासको अनुभव गर्न पाउछन् । प्रथम वर्षका विद्यार्थीको प्रयोगात्मक अभ्यासको लागि एउटा एक महिने निर्धारित कार्यक्रम हुन्छ जसमा विद्यार्थीहरूले समुदायका विभिन्न क्षेत्रहरू (साना गाउँदेखि ठूला सहरसम्म) मा पैदल हिंडेर यात्रा गर्दछन् र निश्चित ठाउँहरूमा शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र विद्यालय समितिहरूसँग भेटघाट गर्दछन् । यसबाट उनीहरूले विद्यालय समितिहरूलाई भेट्ने, समुदायका सदस्यहरूसँग अन्तरवार्ता लिने र आफूहरूले विद्यालयहरूमा प्रयोगात्मक अभ्यास शिक्षण गर्नु भन्दा पहिले नै करेन राज्यको विद्यालय शिक्षाको बारेमा बुझ्ने अवसर प्राप्त गर्दछन् । यो यात्राको क्रममा विद्यार्थी शिक्षकहरूले बालबालिकाहरू, अभिभावक र समुदायका अरू सदस्यहरूसँग रमाइलो गर्ने, अन्तरक्रियात्मक र शैक्षिक क्रियाकलापहरू गर्ने अवसर पाउँछन् । यसले उनीहरूको आत्मवल बढ्नुका साथै महत्त्वपूर्ण व्यावहारिक अनुभव प्रदान गर्दछ ।

यहाँ प्रथम वर्षका करेन विद्यार्थी शिक्षकहरूले यस्तो प्रयोगात्मक यात्राको बारेमा आफ्नो अनुभव यसरी सुनाए :

“मेरो लागि सबभन्दा बढी रमाइलो कुरा त करेन राज्यका शिक्षकहरूसँग भेटघाट गर्नु नै रह्यो । उनीहरू थोरै पाउँदछन् तापनि साना केटाकेटीहरूलाई शिक्षित नागरिक बनाउन धेरै मेहनत गर्दछन् । अभिभावकहरू समेत यसमा लाग्न चाहन्थे । उनीहरूलाई काम गर्नु पर्ने थियो त्यसैले उनीहरूले हामीलाई समय दिन सकेनन् । शिक्षक बनेपछि म मा शक्ति आउछ । यौटा विद्यार्थीले आफ्नो स्कूल थप कक्षाहरू भइदिए त्यही विद्यालयमा थप पढ्न पाउदा आफ्नो गाउँ छोडेर अन्त पढ्न जान नपर्ने कुरा पनि भनिन् । त्यहाँका शिक्षक र विद्यार्थीबाट म निकै प्रोत्साहित र उत्प्रेरित भएँ ।”

“जब हामी गाउँमा पुग्यौं, गाउँलेहरूले हामीलाई स्वागत गरे र आफ्नो खुशी व्यक्त गरे । हामीलाई त्यहाँका बालकालिकाले साँच्चै पढ्न चाहेको कुरा महशुस भयो । समुदायहरूसँग विद्यार्थी शिक्षकहरूको समूहमा सँगसँगै काम गर्दा हामीहरूले के थाहा पायौं भने हामी योग्य शिक्षक होइनौं । त्यसैले हामीहरूले उनीहरूसँगै बसेर छलफल गर्दै काम गर्नुपर्ने थियो । जतिबेला हामीले कुनै एउटा क्रियाकलापको लागि तयारी गर्नुपर्ने थियो त्यतिबेला प्रत्येक व्यक्तिले आ-आफ्ना विचार व्यक्त गर्नुपर्ने, आपसमा छलफल गर्नुपर्ने र अन्त्यमा सबभन्दा उत्तम तरिका चयन गर्नुपर्ने थियो । भविष्यमा हामीहरूले जिल्ला र सहरसँगको सामिप्यतामा रहेर सँगसँगै काम गरी शिक्षालाई राम्रो बनाउनु छ ।”

विधि पैरवी सन्देश -१०

शिक्षक प्रशिक्षकहरूले विद्यालय र विद्यालय समुदायहरूसँग राम्रो सम्बन्ध राख्नु पर्ने आवश्यकता छ साथै विद्यालयमा काम गर्दाको अनुभवको उपयोग गरी फाइदा लिनु पर्दछ ।

शिक्षण र विद्यालय शिक्षाका अन्य पक्षहरू बुझ्न शिक्षक प्रशिक्षकहरूले विद्यालय वा विद्यालय समुदायहरूमा बसेर वा उनीहरूसँग काम गर्नु पर्ने हुन्छ । विद्यालयहरूमा नियमित सम्बन्ध राख्न सकेमा विद्यालयहरूका बारेमा उनीहरूको बुझाइको दायरा फराकिलो हुन सक्छ । यसले उनीहरूको तर्फबाट विद्यार्थी शिक्षकहरूको लागि गरिने शिक्षण र सहयोग भरोसापूर्ण, व्यवहारिक र सान्दर्भिक हुन सक्दछ ।

शिक्षक प्रशिक्षकहरूले समय सीमा र व्यावहारिक चुनौतीहरूको धेरै सामना गर्नु पर्दछ तापनि (यदि शिक्षक शिक्षा संस्थाहरू र विद्यालयहरू लचक र सक्रिय भएमा) उनीहरूले विद्यालयहरूमा समय बिताउन सक्ने अवसरहरू धेरै छन्। त्यस्ता सम्भावनाहरू निम्नानुसार छन् :

- संयुक्त रूपमा शिक्षणसँग सम्बन्धित कार्यशालाहरू आयोजना गर्ने र भाग लिने। त्यस्तै अन्य सीप र क्षमता केन्द्रित क्रियाकलापहरू (जस्तै: साक्षरता, शिक्षण सामाग्री निर्माण, आदि) संयुक्त रूपमा सञ्चालन गर्ने : शिक्षक प्रशिक्षकहरू, शिक्षण संस्थाहरू, विद्यालयहरू र विद्यालय समुदायहरू सँगसँगै काम गर्ने वातावरण मिलाउने।
- विद्यार्थी शिक्षकहरूको प्रयोगात्मक परीक्षाको बेलामा शिक्षक प्रशिक्षकहरूले विद्यालय भ्रमण गर्ने (जस्तै: विद्यालय समुदायका सदस्यहरूसँग भेट्ने, विद्यार्थी शिक्षकहरूको सुपरिवेक्षण गर्ने) र
- शिक्षक प्रशिक्षकहरूले छोटो समयको लागि विद्यालयहरूमा उपस्थित भएर दिइने अतिथ्य शिक्षण।

विधि पैरवी सन्देश -११

विद्यार्थी शिक्षकहरूका लागि शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूका आफ्ना प्रशिक्षकहरूबाट साथै प्रयोगात्मक अभ्यास गर्ने विद्यालयहरूका शिक्षक पथप्रदर्शकहरूबाट रचनात्मक रूपमा निरन्तर सुपरिवेक्षण र सहयोगको आवश्यकता पर्दछ।

कुशल सुपरिवेक्षणको लागि शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई विशेष खालका शिक्षण सीपहरूमा प्राविधिक र सरल रूपमा सहयोग साथै परामर्श र प्रोत्साहन उपलब्ध गराउनु पर्दछ किनकि, उनीहरूलाई शिक्षणमा संवेगात्मक चुनौतीहरूको सामना गर्नु पर्ने हुन सक्दछ। विद्यार्थी शिक्षकहरूका लागि सुपरिवेक्षण र सहयोग सम्बन्धमा शिक्षक शिक्षा संस्थाहरू द्वारा नै स्पष्ट योजना र आर्थिक सहयोगको व्यवस्था गरिएको हुनु पर्दछ। यस्तो सहयोग विद्यार्थी शिक्षकहरू र शिक्षक प्रशिक्षकहरू बीच विकसित विश्वासिलो सम्बन्धको आधार निरन्तर चलिरहनु पर्दछ।

विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई पनि प्रयोगात्मक अभ्यास गर्ने विद्यालयहरूका शिक्षकहरूले पथप्रदर्शनमा सहयोग गर्नु पर्दछ। शिक्षक पथप्रदर्शकहरूले विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई आवश्यक परेको बेला सबैभन्दा सान्दर्भिक र परिस्थितिजन्य समयमा सहयोग गर्नु पर्दछ (जस्तै: एउटा चुनौतीपूर्ण पाठको अन्त्यमा तत्काल गरिने सहयोग)। ती शिक्षकहरूको सुपरिवेक्षक र पथप्रदर्शक रूपमा काम गर्ने भूमिकालाई स्पष्ट पारिनु पर्दछ।

शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले विद्यार्थी शिक्षकहरूको प्रयोगात्मक अभ्यासको समयमा उनीहरू र विद्यालयहरू बीचको सम्बन्धलाई अनुगमन गर्ने जिम्मा लिनु पर्दछ। यसबाट विद्यार्थी शिक्षकहरूका आवश्यकताहरूको सम्बोधन हुनुका साथसाथै शिक्षकहरू पथप्रदर्शनको भूमिकामा रमाइरहेका र एउटा साच्चिकै उत्साहित वातावरण सिर्जना भएको छ भन्ने कुराको निर्व्योला गर्न सकिन्छ।

विधि पैरवी सन्देश -१२

विद्यार्थी शिक्षकलाई विद्यालय भित्र र विद्यालय समुदाय (जस्तै: शिक्षक, अभिभावक र शिक्षक सहायक) सञ्जाल सिर्जना गर्ने र उपयोग गर्ने बारेमा निर्देशन र अनुभवको आवश्यकता पर्दछ ।

समावेशी शिक्षा मौलाउनको लागि एउटा उत्साहित वातावरण हुनु पर्दछ । विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई कक्षाकोठा भित्र र बाहिर सहयोग खोज्ने र व्यवस्थापन गर्ने अनुभव चाहिन्छ । यस अन्तर्गत अरू शिक्षकहरू र विद्यालय व्यवस्थापन (जस्तै: प्रधानाध्यापक) सँग कसरी काम गर्ने, शिक्षक सहयोगीहरूसँग कसरी प्रभावकारी रूपमा काम गर्ने र अन्त्यमा अभिभावकहरूसँग उनीहरूका बालबालिकाको सिकाइमा टेवा पुऱ्याउन कसरी काम गर्ने भन्ने कुराको ज्ञान र व्यवहारिक अनुभवको आवश्यकता पर्दछ ।

प्रयोगात्मक अभ्यासमा राखिनाले विद्यार्थी शिक्षकलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा अभिभावकहरू एवम् विद्यालय समुदायका अन्य सदस्यहरूसँग घुलमिल हुने अवसर प्राप्त हुनु पर्दछ । शिक्षक र अभिभावक/परिवारहरू बीचमा दिगो सम्बन्धको विकास गर्नु समावेशी शिक्षाको लागि महत्त्वपूर्ण कुरा हो । यसलाई पूर्व सेवाकालीन शिक्षक शिक्षाको सुरुवातबाट नै बलियो बनाउँदै ल्याउनु पर्छ । अभिभावक र समुदायका सदस्यहरू बीचको यस्तो सम्बन्धले विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई समावेशी शिक्षाका सामाजिक अवरोधहरू र यिनीहरूले विद्यालय भित्र सिकाइमा पार्ने प्रभावको बारेमा बुझ्न सहयोग पुग्दछ ।

सहपाठी साथीहरूका बीचमा रहेका सहयोग सञ्जालहरू पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई पनि साथीहरूका बीचमा समालोचक साथित्व (Critical Friendship) को विकास गर्न हौसला दिनु पर्दछ । यस्तो साथित्व भनेको आपसी सहयोग र चिन्तन गर्न अभ्यास गर्नु गराउनु हो । चिन्तन अभ्यासका बारेमा अर्को पैरवी सन्देशमा अझ बढी छलफल गरिएको छ ।

शिक्षकहरूका लागि समालोचक साथित्व

शिक्षण पेशा फलदायी छ तर पनि कहिले काहिँ यो पेशामा एक्लो अनुभव पनि हुन सक्छ । यस्तो अनुभव आफ्नो विद्यालय वा समुदायमा धेरै अरू शिक्षकहरू नभएका अवस्थामा हुन्छ । आफ्नो कामको बारेमा कुरा गर्ने कुनै व्यक्ति भएमा शिक्षण पेसालाई कम दिग्दारीपूर्ण बनाउन सकिन्छ । यसबाट अझ राम्रो गर्न चिन्तन गर्न र सुधार गर्न सहयोग मिल्छ । हामीले सहकर्मी साथीहरू भेट्दा अनौपचारिक रूपमा हामीले गर्ने कामका बारेमा कुराकानी गर्दछौं तापनि अझ योजनाबद्ध तरिकाले शिक्षण सिकाइका अनुभवहरूको बारेमा कुराकानी गर्न सके राम्रो हुन्छ । यसलाई नै समालोचक साथित्व भनिन्छ ।

एउटा समालोचक साथी त्यो व्यक्ति हो जसले तपाईंलाई शिक्षकको जस्तै गरी तपाईंको काममा सहयोग गर्दछ । अरू साथीहरू जस्तै सबभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा एउटा साथीले गर्न सक्ने भनेको तपाईंको कुरा राम्रोसँग सुन्ने र शिक्षण अनुभवका राम्रा र नराम्रा दुवै खालका कुराहरू गर्ने नै हो ।

शिक्षकको रूपमा तपाईंका समालोचक साथीहरू भनेका सहकर्मी शिक्षकहरू नै हुन् । उनीहरूले तपाईंका पेसागत कार्य र चुनौतीलाई राम्रोसँग बुझ्न सक्दछन् ।

एउटा समालोचक साथीले तपाइका कुराहरूलाई देख्न र सुन्न सक्दछ र आफ्ना अनुभवहरूलाई तपाईंका चुनौती र मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न र प्रयोग गर्न सक्दछ ।

एउटा असल साथित्व विश्वासमा अडिरहेको हुन्छ । एउटा समालोचनात्मक साथीको रूपमा तपाईं सहयोगी र निष्पक्ष हुन कोशीस गर्नु पर्दछ ।

असल समालोचक साथित्व समयको अन्तरालमा बलियो र विकसित हुन पुग्दछ । तपाईं र तपाईंको साथी बीचको पहिलो भेटमा सकारात्मक अनुभव प्राप्त भयो भने पुनः भेट्ने समयको योजना बनाउनुहोस र यो प्रक्रिया निरन्तर दोहोर्याउनुहोस् ।

विधि पैरवी सन्देश - १३

विद्यार्थी शिक्षकहरू कार्यमूलक अनुसन्धानको सिलसिलामा आत्मसमीक्षा गर्न निपुण हुनु पर्दछ ।

सफल शिक्षण सिकाइको लागि आत्मसमीक्षा गर्ने अभ्यास आवश्यक हुन्छ । यो कार्यमूलक अनुसन्धानसँग जोडिएको हुन्छ । यसले शिक्षकलाई आफ्नो शिक्षण र विद्यार्थीहरूलाई ध्यान दिन साथै तदनुसार विवेकपूर्ण परिवर्तन र अनुकूलन गर्न सहयोग गर्दछ । जति धेरै शिक्षकहरू आफ्नो शिक्षण व्यवहार, विद्यार्थीहरूका आवश्यकता र दृष्टिकोण बुझ्न सक्दछन् त्यति नै उनीहरूले समावेशी शिक्षाका चुनौतीहरूसँग जुध्न सक्दछन् । यही यथार्थलाई ध्यानमा राखेर विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई उनीहरूले शिक्षक र विद्यार्थीको रूपमा गरेको कार्यसम्पादनमा समीक्षा गर्ने विभिन्न तरिकाहरू सिकाउनु पर्छ । यसो भएमा उनीहरूले आफ्ना विद्यार्थीका अनुभवहरू र कार्यसम्पादनलाई नयाँ समस्या पत्ता लगाउन र चलिरहेका क्रियाकलापमा सुधार ल्याउनको निम्ति प्रयोग गर्न सक्दछन् ।

आत्मसमीक्षात्मक अभ्यास (Reflective Practice) शिक्षण र सिकाइको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न प्रयोग गरिने एउटा साधन हो र यो कुरा अघिल्लो खण्डमा छलफल गरिएको समावेशी मूल्याङ्कनसँग सम्बन्धित छ । आत्मसमीक्षात्मक अभ्यास कार्यमूलक अनुसन्धानको वृहत्तर प्रक्रियाको एउटा उपयोगी पक्ष हो जसमा शिक्षक र अन्य विद्यालय समुदायका सदस्यले समग्र शिक्षक शिक्षामा सम्बोधन गरिनु पर्ने प्रमुख मुद्दाहरू र चुनौतीहरूमा छलफल गर्दछन्, कार्ययोजना तयार गर्दछन्, अनुसन्धानको आधारमा स्पष्ट परिवर्तनल्याउँछन्, यसका असरको मूल्याङ्कन गर्दछन्, व्यवस्थित बनाउदछन् र आवश्यकतानुसार सोही प्रक्रिया दोहोर्याउँछन् ।

विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई विद्यालयमा विद्यालय समुदायसँग मिलेर कार्यमूलक अनुसन्धान गर्न शिक्षा, अभ्यास र सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । यो एउटा महत्त्वपूर्ण कुरा हो किनभने कार्यमूलक अनुसन्धान समावेशी शिक्षाका लागि सम्पूर्ण विद्यालय विधि प्रयोग गर्न सहयोगी हुने एउटा अर्थपूर्ण प्रक्रिया हो । उदाहरणका लागि विद्यार्थीहरूलाई नै उनीहरूका विद्यालय बाहिर रहेका साथीहरूका बारेमा अनुसन्धान गर्न लगाउन सकिन्छ (जस्तै: उनीहरूको समुदायका कुन कुन बालबालिका किन विद्यालय बाहिर छन् भन्ने कुरा पत्ता लगाउन) । यस्ता क्रियाकलापले विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकालाई विद्यालयमा ल्याउनका निम्ति अभिमानकारीमूलक प्रयासतर्फ उनीहरूलाई डोर्‍याउँछन् । विद्यालयको पाठ्यक्रमसँग पनि यसलाई जोड्न सकिन्छ (जस्तै: सर्वेक्षण र विद्यालय बाहिरका बालबालिकाको सङ्ख्या पत्ता लगाउने कुरा गणित विषयसँग जोड्न सकिन्छ) ।

आत्मानुभूति अभ्यास र कार्यमूलक अनुसन्धान विद्यालयहरूमा गरिने शिक्षण अभ्यासका सन्दर्भमा मात्र प्रयोग नगरेर यसलाई शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा पनि प्रयोगमा ल्याउनको निम्ति प्रोत्साहन गरिनु पर्दछ

(जस्तै : विद्यार्थी शिक्षकलाई उनीहरूका आफ्नै सिकाइ अनुभवमा समीक्षा गर्न लगाइनुपर्छ) । शिक्षक प्रशिक्षकले त्यसैगरी समीक्षा गर्नु पर्दछ । शिक्षक प्रशिक्षक र विद्यार्थी शिक्षक मिलेर शिक्षक शिक्षा संस्था भित्रै कार्यमूलक अनुसन्धान आयोजना विकास गर्नु पर्छ, जसले गर्दा समावेशी शिक्षण सिकाइको वातावरण अभ्र राम्रो बनाउन सकिन्छ ।

अन्ततः आत्मानुभूति अभ्यास र कार्यमूलक अनुसन्धानलाई शिक्षकको नियमित पेशागत विकासको अभिन्न अङ्गको रूपमा लिइनु पर्छ ।

यो पैरवीले सकारात्मक प्रभाव पार्दछ भन्ने कुरा कसरी थाहा पाउने ?

पैरवी निर्देशिका -१ ले पैरवी योजना गर्दै गर्दा सो प्रक्रियालाई अनुगमन र कार्यको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न सूचकाङ्कहरू विकास गर्नुपर्ने कुरालाई जोड दिएको छ । सिर्जना गरेका सूचकाङ्कहरू पैरवी उद्देश्यहरूमा आधारित हुनेछन् । यस्ता सूचकाङ्क, योजना, विभिन्न सरोकारवालाहरूलाई समेटेर सहभागितामूलक प्रक्रियाबाट निर्माण गरिनुपर्छ ।

तलको सूचीमा केही महत्वपूर्ण सूचकाङ्कहरू प्रस्तुत गरिएको छ । शिक्षक शिक्षा संस्था, विद्यार्थी शिक्षक र शिक्षकलाई समावेशी शिक्षाको प्रत्याभूति गराउनका लागि शिक्षण विधिमा सुधार ल्याउन गरिएको यो पैरवी प्रभावकारी भएको मानिनेछ, यदि:

- समावेशी शिक्षाका अवरोधहरू कहिल्यै पनि विद्यार्थीमा नभई प्रणालीमा अन्तर्निहित हुन्छन् भन्ने कुरा पूर्ण रूपमा बुझियो र स्वीकारियो भने
- समावेशी शिक्षाका अवरोधहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रक्रियामा अवरोध गर्ने तत्वहरू पत्ता लगाउने, समाधानका रणनीतिहरू तयार गर्ने र यस्ता अवरोध हटाउन प्रणालीमा नै सुधार ल्याउने जस्ता कार्य गरियो भने
- शिक्षक शिक्षा संस्थाहरू र विद्यालयहरूमा जातजाति, भाषा, लिङ्ग, क्षमता आदिका आधारमा देखिएका विविधताहरूलाई सामर्थ्यको रूपमा बुझियो र त्यसलाई सहर्ष स्वीकार गरियो भने
- शिक्षक शिक्षा संस्थाले विद्यार्थी र कर्मचारीलाई विद्यार्थी केन्द्रित सहभागितामूलक र उपयोगी हुने शिक्षण विधिको प्रयोग सम्बन्धमा निरन्तर तालिम र सहयोग उपलब्ध गराएमा
- शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले विद्यार्थी कर्मचारीलाई निश्चित समावेशी विधि सम्बन्धमा निरन्तर तालिम र सहयोग उपलब्ध गराएमा । यसमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सिकाइमा सहयोग गर्ने, लैङ्गिक समानताको प्रवर्धन र बहुकक्षा वा बहुभाषी शिक्षण, आदि पर्दछन्
- शिक्षक शिक्षा संस्थाले विद्यार्थीहरू र कर्मचारीलाई स्थानीय समुदाय र कक्षाकोठाको परिवेशमा आधारित पाठ्यक्रम र पाठ्य सामग्री निर्माण गर्न तालिम र निरन्तर सहयोग उपलब्ध गराएमा
- शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले विद्यार्थी र कर्मचारीहरूलाई समावेशी मूल्याङ्कन (जस्तै: निर्माणात्मक, निरन्तर, प्रामाणिक साथै निर्णयात्मक मूल्याङ्कन) मा निरन्तर तालिम र सहयोग उपलब्ध गराएमा
- शिक्षण शिक्षा संस्थाहरूमा विद्यार्थी शिक्षकहरू र कर्मचारीहरूलाई विद्यार्थीहरूका व्यक्तिगत आवश्यकताहरूलाई ध्यानमा राखी वैयक्तिक सिकाइ योजनाहरू बनाउन सहयोग गरेमा र शिक्षा प्रणालीमा नै रहेका समावेशी शिक्षाका अवरोधहरूलाई ध्यान दिएमा

- शिक्षक शिक्षाको अवधिभर विद्यार्थी शिक्षकलाई विद्यालयमा गएर निरन्तर र लामो प्रयोगात्मक अभ्यासको अनुभव गर्ने अवसर प्रदान गरिएमा
- शिक्षक शिक्षा संस्था र कर्मचारीको विद्यालय वा विद्यालय समुदाय सँगको सम्बन्ध मजबुत र परिणाममुखी भएमा
- विद्यार्थी शिक्षकलाई शिक्षक प्रशिक्षकहरू र अभ्यास शिक्षण गर्ने विद्यालयका शिक्षक पथपद्रर्शकहरूबाट रचनात्मक र निरन्तर सुपरिवेक्षण तथा सहयोग उपलब्ध गराइएमा
- विद्यालय र विद्यालय समुदायहरूमा (जस्तै : शिक्षकहरू, शिक्षक सहयोगीहरू र अभिभावकहरू) सहयोग सञ्जालहरू निर्माण गर्न र उपयोग गर्न विद्यार्थी शिक्षकहरूले सल्लाह र सहयोग प्राप्त गरेमा
- शिक्षक शिक्षा संस्थाले विद्यार्थी र कर्मचारीलाई आत्मसमीक्षा गर्ने अभ्यास र कार्यमूलक अनुसन्धानमा तालिम र निरन्तर सहयोग उपलब्ध गराएमा ।

अनुसूची

तलको तालिकामा माथिका प्रत्येक चुनौतीहरूमा उल्लेख गरिएका पैरवी सन्देशहरूका सम्भावित लक्ष्यहरू सुझाइएको छ । यसमा तपाईंले आफ्नो परिवेशमा त्यस्ता खालका सन्देशहरू प्रवाह गर्न प्रयोग गर्न सक्ने विधि वा साधनहरू थप्न सक्ने ठाउँ पनि दिइएको छ । तपाईंले आफ्ना सहकर्मी र अन्य सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गरेर यस्ता विचारहरूको सिर्जना गर्न प्रयास गर्नुपर्छ । यस सम्बन्धी पैरवी गर्ने सुझाव र विधि/साधनका बारेमा 'पैरवी निर्देशिका १' मा उल्लेख गरिएको छ ।

पैरवी सन्देश के हो ?	कसले यसको सुनुवाई गर्नुपर्छ ?	तपाईंले आफ्नो परिवेशमा यो सन्देशलाई कसरी प्रवाह गर्न सक्नुहुन्छ ?*
“समावेशी शिक्षामा अवरोध खडा गर्ने तत्त्वहरू प्रणाली र विद्यालय मात्र हुन्, सिकारूहरू होइन ।”	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूका प्रमुखहरू ● शिक्षण र तालिम पाठ्यक्रम शिक्षक शिक्षा संस्थाका कर्मचारीहरू ● विद्यालयका कर्मचारी र विद्यालय समुदायहरूका सदस्यहरू (जस्तै: अभिभावकहरू) 	
“समावेशी शिक्षाका अवरोधहरूलाई सम्बोधन गर्न एक व्यवस्थित विधिको आवश्यकता पर्दछ ।”	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका शिक्षण र तालिम पाठ्यक्रम विकास गर्ने जिम्मेवारी पाएका कर्मचारीहरू ● विद्यालयका कर्मचारीहरू 	
“विविधतालाई सम्मान गर्दै यसलाई कमजोरी होइन कि एउटा सामर्थ्यको रूपमा हेरिनु पर्छ ।”	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षक शिक्षा नीति, कार्यक्रम र बजेट हेर्ने शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूका प्रमुखहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका शिक्षण र तालिम पाठ्यक्रम विकास गर्ने कर्मचारीहरू ● विद्यालयका कर्मचारीहरू 	
“विद्यार्थीका आवश्यकतासँग मिल्ने विद्यार्थी केन्द्रित, सहभागितामूलक शिक्षण विधिहरू प्रयोग गर्नका लागि विद्यार्थी शिक्षकलाई तालिमको आवश्यकता पर्दछ । धेरैजसो विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई यस्ता विधिको निम्न वा शून्य अनुभव छ । उनीहरूलाई यी विधिहरू बुझ्न र प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्न ठूलो सहयोग चाहिन्छ ।”	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका शिक्षण र तालिम पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने जिम्मेवारी पाएका कर्मचारीहरू ● विशेषगरी विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई प्रयोगात्मक अभ्यासमा सहयोग गर्न खटाइएका विद्यालयका कर्मचारीहरू 	

* पैरवी निर्देशिका -१ मा दिइएको सुझाव अनुसार तपाईंका आफ्नै विचारहरू यहाँ राख्नुहोस् ।

पैरवी सन्देश के हो ?	कसले यसको सुनुवाई गर्नुपर्छ ?	तपाईंले आफ्नो परिवेशमा यो सन्देशलाई कसरी प्रवाह गर्न सक्नुहुन्छ ?*
<p>“समावेशी शिक्षण विधिहरू हुनका लागि अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सिकाइमा सहयोग गर्ने, लैङ्गिक समानताको प्रवर्धन साथै बहुकक्षा र बहुभाषी शिक्षण गर्ने जस्ता समावेशी क्रियाकलापहरूको प्रयोग गर्न सिकाउने तालिमको आवश्यकता पर्दछ ।”</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका शिक्षण र तालिम पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने कर्मचारीहरू । 	
<p>“स्थानीय समुदाय र कक्षाकोठाको वातावरणमा उपयुक्त हुने पाठ्यक्रम र सामग्रीहरूको अनुकूलन एवम् निर्माण गर्ने क्षमताको विकास गर्न विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई सशक्तिकरण र तालिमको आवश्यकता पर्दछ ।”</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूका शिक्षण र तालिम पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने कर्मचारीहरू ● विद्यालयका कर्मचारीहरू ● विद्यालय समुदायका सदस्यहरू 	
<p>“ विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई समावेशी मूल्याङ्कन अभ्यासहरू बुझ्न र प्रयोग गर्न तालिमको आवश्यकता पर्दछ । यस्ता अभ्यासहरूमा निर्माणात्मक, निरन्तर, प्रामाणिक साथै निर्णयात्मक मूल्याङ्कनहरू पर्दछन् । शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूले पनि सिकाइ मूल्याङ्कन कार्यमा यस्तै किसिमका विधिहरू प्रयोग गर्नु पर्ने आवश्यकता छ ।”</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● विद्यालय अनुगमन, मूल्याङ्कन र निरीक्षण सम्बन्धी कार्यक्रम हेर्ने शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● स्थानीय निकाय/जिल्ला/प्रान्त स्तरका विद्यालय अनुगमन, मूल्याङ्कन र निरीक्षण गर्ने शिक्षा अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका शिक्षण र तालिम पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने कर्मचारीहरू 	

* पैरवी निर्देशिका -१ मा दिइएको सुझाव अनुसार तपाईंका आफ्नै विचारहरू यहाँ राख्नुहोस् ।

पैरवी सन्देश के हो ?	कसले यसको सुनुवाई गर्नुपर्छ ?	तपाईंले आफ्नो परिवेशमा यो सन्देशलाई कसरी प्रवाह गर्न सक्नुहुन्छ ?*
“विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई वैयक्तिक सिकाइ योजनाहरू निर्माण गरी विद्यार्थी का व्यक्तिगत सिकाइ आवश्यकतालाई ध्यान दिन सहयोग गरिनुपर्छ। सँगसँगै उनीहरूलाई समावेशी शिक्षामा प्रणालीगत अवरोधहरूका बारेमा सचेत रहन पनि सिकाउनु पर्दछ।”	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका शिक्षण र तालिम पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने कर्मचारीहरू। ● विद्यालयका कर्मचारीहरू र विद्यालय समुदायका सदस्यहरू (विद्यार्थीहरू र अभिभावक/परिवार सहित) 	
“विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई उनीहरूको शिक्षक शिक्षा कार्यक्रममा लामो अवधिको व्यवहारिक अभ्यास शिक्षण अवसर प्राप्त हुनु पर्दछ।”	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखहरू ● प्रयोगात्मक शिक्षण अभ्यासको क्रममा विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई शिक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्न शिक्षक शिक्षा संस्थाबाट खटिएका कर्मचारी। ● शिक्षण अभ्यास सञ्चालन हुने विद्यालयका कर्मचारीहरू 	
“शिक्षक प्रशिक्षकहरूले विद्यालय र विद्यालय समुदायहरूसँग राम्रो सम्बन्ध राख्नु पर्ने आवश्यकता छ साथै विद्यालयहरूमा काम गर्दाको अनुभवहरूको उपयोग गरी फाइदा लिनु पर्दछ।”	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका कर्मचारीहरू ● विद्यालयका कर्मचारीहरू र ● विद्यालय समुदायका अन्य सदस्यहरू 	
“विद्यार्थी शिक्षकहरूका लागि शिक्षक शिक्षा संस्थाहरूमा उनका प्रशिक्षकहरूबाट र प्रयोगात्मक अभ्यास गर्ने विद्यालयहरूमा उनीहरूका शिक्षक पथप्रदर्शकहरूबाट रचनात्मक रूपमा निरन्तर सुपरिवेक्षण र सहयोगको आवश्यकता पर्दछ।”	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखहरू ● प्रयोगात्मक शिक्षण अभ्यासको क्रममा विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई शिक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्न शिक्षक शिक्षा संस्थाका कर्मचारीहरू ● शिक्षण अभ्यास सञ्चालन हुने विद्यालयका कर्मचारीहरू 	

* पैरवी निर्देशिका -१ मा दिइएको सुझाव अनुसार तपाईंका आफ्नै विचारहरू यहाँ राख्नुहोस्।

पैरवी सन्देश के हो ?	कसले यसको सुनुवाई गर्नुपर्छ ?	तपाईंले आफ्नो परिवेशमा यो सन्देशलाई कसरी प्रवाह गर्न सक्नुहुन्छ ?*
<p>“विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई विद्यालय भित्र र विद्यालय समुदाय (जस्तै: शिक्षक, अभिभावक र शिक्षक सहायकहरू) सञ्जालहरू सिर्जना गर्ने र उपयोग गर्ने बारेमा निर्देशन र अनुभवको आवश्यकता पर्दछ ।”</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालयका अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखहरू ● शिक्षण र शिक्षक शिक्षा पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने शिक्षक शिक्षा संस्थाका कर्मचारीहरू ● शिक्षण अभ्यास सञ्चालन हुने विद्यालयका कर्मचारी र अन्य विद्यालय समुदायका सदस्यहरू 	
<p>“विद्यार्थी शिक्षकहरू कार्यमूलक अनुसन्धानका सिलसिलामा आत्मसमीक्षा गर्न निपुण हुनु पर्दछ ।”</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालयमा शिक्षा सम्बन्धी अनुसन्धान गर्ने अधिकारीहरू ● शिक्षक शिक्षा संस्थाका प्रमुखहरू ● प्रयोगात्मक शिक्षण अभ्यासको क्रममा विद्यार्थी शिक्षकहरूलाई शिक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्न शिक्षक शिक्षा संस्थाका कर्मचारीहरू ● विद्यालयहरू र विद्यालय समुदायका अन्य सदस्यहरू 	

* पैरवी निर्देशिका -१ मा दिइएको सुझाव अनुसार तपाईंका आफ्नै विचारहरू यहाँ राख्नुहोस् ।

अनुवादकको भनाइ

यो प्रतिवेदन युनेस्को बैककबाट प्रकाशित “समावेशी शिक्षक शिक्षाको प्रवर्धन” (Promoting Inclusive Teacher Education)को नेपाली अनुवाद हो । अनुवाद सरल हुनुपर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा यसको अनुवाद गरिएको छ । पाठकलाई बुझ्न सजिलो होस् भनेर वाक्य सकेसम्म छोटो बनाउने प्रयास गरिएको छ । अनुवादको सबैभन्दा सानो एकाइ शब्दलाई नभएर वाक्यलाई बनाइएको कारण शब्दको हुबहु नेपाली रूपान्तरण फेला नपर्न सक्छ । तर, वाक्यको मूल भाव यथावत् राखिएको छ । यद्यपि तथ्यगत कुराहरू र समावेशी शिक्षा क्षेत्रका प्राविधिक शब्दहरूको भने शब्दानुवाद नै गरिएको छ । यस प्रतिवेदनलाई नेपालीमा अनुवाद गर्ने जिम्मेवारी दिनु भएकोमा युनेस्को काठमाडौंका प्रमुख क्रिश्चियन म्यानहार्ट तथा शिक्षा एकाइ प्रमुख तपराज पन्त लगायत ध्रुव क्षेत्रीप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रा. वासुदेव काफ्ले

प्रमुख, समावेशी शिक्षा विभाग
त्रिभुवन विश्व विद्यालय, कीर्तिपुर

‘समावेशी शिक्षक शिक्षाको प्रवर्धन’ शुद्धखलाभिन्न ५ वटा पैरवी निर्देशिकाहरू छन् ।

पैरवी निर्देशिका १ : परिचय

यसमा उल्लिखित परिचयात्मक सामग्रीले पैरवी निर्देशिकाहरूको सान्दर्भिक परिचय गराउँदछ, र तिनको निर्माण सम्बन्धमा पृष्ठभूमि बताउँदछ । यसले समावेशी शिक्षाको परिचय गराउँछ र के गर्दा प्रभावकारी पैरवी हुनसक्छ, कसले यस्तो पैरवी गर्नसक्छ अनि कसरी पैरवी गर्न सकिन्छ भन्ने कुराहरूलाई समेट्दछ । यस परिचयात्मक पुस्तिकाले नीति, पाठ्यक्रम, सामग्री र विधि सम्बन्धमा बनेका निर्देशिका पुस्तिकाहरूको बारेमा पनि समग्रमा जानकारी दिन्छ ।

पैरवी निर्देशिका २ : नीति

यस पैरवी निर्देशिकाले शिक्षक शिक्षासम्बन्धी नीतिमा रहेका चुनौती तथा बाधक तत्वहरूमा ध्यानकर्षण गराउँदछ । यसले शिक्षक शिक्षा प्रदायक संस्थाहरूका लागि र शिक्षा मन्त्रालयजस्ता निकायहरूलाई गायत शिक्षासँग सम्बन्धित अन्य सरोकारवालाहरूका लागि समावेशी नीतिको पक्षपोषण गर्नका साथै यस्तो नीतिको अवलम्बन र कार्यान्वयनमा सघाउने मनसायले त्यस दिशामा उपयोगी हुनसक्ने रणनीतिहरू र समस्या समाधानका उपायहरू प्रदान गर्दछ ।

पैरवी निर्देशिका ३ : पाठ्यक्रम

यस पैरवी निर्देशिकाले पूर्वसेवाकालीन शिक्षक शिक्षा पाठ्यक्रममा रहेका चुनौती र बाधा-अड्चनहरूका बारेमा चर्चा गर्दछ । यसले शिक्षक शिक्षा प्रदायक संस्थाहरूका लागि, शिक्षा मन्त्रालयका लागि र शिक्षासँग सम्बन्धित

अन्य सरोकारवालाहरूका लागि, समावेशी पाठ्यक्रमको मान्यता अवलम्बन गर्नका साथै यस्तो पाठ्यक्रमको निर्माण र कार्यान्वयन गर्न सघाउ पुऱ्याउने अभिप्रायले उक्त कार्यहरूमा उपयोगी हुनसक्ने रणनीतिहरू र समस्या समाधानका उपायहरू प्रस्तुत गर्दछ ।

पैरवी निर्देशिका ४ : सामग्रीहरू

यस पैरवी निर्देशिकाले शिक्षक शिक्षामा प्रयोग हुने शिक्षण-सिकाइका सामग्रीहरूमा रहेका चुनौति र बाधा-अड्चनहरूमा प्रकाश पार्दछ । यसले शिक्षक शिक्षा प्रदायक संस्थाहरूका लागि, शिक्षा मन्त्रालयका लागि र शिक्षासँग सम्बन्धित अन्य सरोकारवालाहरूका लागि समावेशी पठन-पाठन सामग्रीको मान्यता अवलम्बन गर्नका साथै यस्ता पठन-पाठन सामग्रीहरूको निर्माण र कार्यान्वयन गर्न अभिप्रायले उक्त कार्यहरूमा उपयोगी हुनसक्ने रणनीति र समस्या समाधानका उपायहरू प्रस्तुत गर्दछ ।

पैरवी निर्देशिका ५ : विधि

यस पैरवी निर्देशिकाले शिक्षक शिक्षा प्रदायक संस्थामा प्रचलित शिक्षण विधिमा रहेका चुनौती र बाधाहरूमा जोड दिन्छ । यसले शिक्षक शिक्षा प्रदायक संस्थाहरूका लागि, शिक्षा मन्त्रालयका लागि र शिक्षासँग सम्बन्धित अन्य सरोकारवालाहरूका लागि समावेशी शिक्षण विधिको मान्यता अवलम्बन गर्नका साथै यस खालको शिक्षण पद्धतिबाट निर्देशित भएर शिक्षण विधिहरूको प्रयोग गर्न-गराउनका लागि उपयोगी हुनसक्ने रणनीतिहरू र समस्या समाधानका उपायहरू प्रस्तुत गर्दछ ।

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

UNESCO Bangkok
Asia and Pacific Regional Bureau for Education

Mom Luang Pin Malakul Centenary Building
920 Sukhumvit Road, Prakanong, Klongtoey
Bangkok 10110, Thailand
E-mail: appeal.bgk@unesco.org
Website: www.unesco.org/bangkok
Tel: +66-2-3910577 Fax: +66-2-3910866

